

»STRUČNO MIŠLJENJE« JOSIPA JELAČIĆA O UREDOVNOM
JEZIKU RIJEČKIH SUDOVA UPUĆENO AUSTRIJSKOM
MINISTRU PRAVDE (1852)

Ivan PEDERIN UDK 347.9 : 323.1] (497.13-2 Rijeka) »18« : 929 Jelačić, Josip : 091
Historijski arhiv Stručni članak
Zadar Ur. 21. 1. 1991.

U tekstu »Stručnog mišljenja« Josip Jelačić dokazuje zašto je potrebno da uredovni jezik u riječkim sudovima bude hrvatski. Osnovni argumenti na koje se oslanja su: etničko stanje i jezične prilike na području nadležnosti riječkih sudova (Rijeka, Bakar, Vinodol) i previšnja carska odluka od 7. travnja 1850. g. po kojoj pripadnici svakog naroda u Carevini imaju pravo na suđenje na vlastitom jeziku. Pri tome doznajemo još dosta opširno o organizaciji, nadležnosti i historijatu riječkih sudova te o gospodarskim prilikama. Dokumentat se donosi u hrvatskom prijevodu izrađenom prema njemačkom izvorniku.

I

O Josipu Jelačiću postojala su različita mišljenja u našoj znanosti¹ koja ovdje napominjemo bez iscrpnog razmatranja i zauzimanja stava. Istaknut ćemo samo da je Jelačić, pod dojmom ugarskog i njemačkog ekspanzionizma koji je došao 1848. do izražaja, želio održati odnos snaga u predožujujskoj Austriji.² Njegovi glavni neprijatelji nalazili su se, dok su trajale ratne operacije, u visokim vojnim i velikaškim krugovima, pa ga je njegov pretpostavljeni, feldmaršal Alfred knez Windisch-Grätz izigrao tako što je isposlovaio da se za pomoć protiv ugarske revolucije zamoli car Nikola I. da Je-

¹ Ivan PEDERIN, *Marx, Engels i pitanje panslavizma*, Gledišta, XIX, 5, Beograd 1978, str. 392-408; Mirjana GROSS, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973, str. 168; Miroslav KRLEŽA, *Sabrana djela*, sv. 20: Eseji, knj. 3, Zagreb, s.a., str. 350-51 i Jugoslavensko pitanje u prvom svjetskom ratu godine 1914-18, str. 307-308. Krleža priznaje da je ugarsko provincijsko plemstvo bilo nešto kao »kontrarevolucionarna satrapija«. Takav karakter ugarskog plemstva uvjetuje Jelačićev vojni pohod.

² Jaroslav ŠIDAK, *Listopadska revolucija u Beču 1848. godine*, Historijski pregled, V, 1959, str. 325-29.

lačiću ne bi pripala slava.³ Zna se da je Nikola I. bio Jelačiću sklon,⁴ no Jelačićevi odnosi s Rusijom nisu još dobro poznati.

Car se odužio Jelačiću tako što ga je imenovao guvernerom Rijeke i Dalmacije (pored ostaloga) pa je Hrvatska tako prividno ujedinjena. Jelačić je ukinuo kmetstvo i uveo hrvatski kao uredovni jezik. S obzirom da mu je car vlastoručnim pismom od 7. travnja 1850. obećao da će hrvatski biti uredovni jezik u Hrvatskoj, Jelačić je otpočeo borbu da u riječkim sudovima uvede hrvatski kao uredovni jezik umjesto talijanskog. U kolovozu 1851. otputovao je na Rijeku, a potom za Zadar.⁵ Po povratku je austrijskom ministru pravosuđa uputio »Stručno mišljenje« koje u ovoj prilici u potpunosti reproduciramo (točan naslov navodi se niže). On je u tome »Stručnom mišljenju« njemačkom, odnosno talijanskom jeziku u slučaju Rijeke i Dalmacije pridao ulogu stranog jezika u Hrvatskoj. Smatrao je da strani jezik u nas ima ulogu širenja prosvjete te može biti svojina naobraženog sloja. Njegova uloga može biti kulturna, ali nikako politička. Hrvatski je smatrao nacionalnim jezikom, a svoj zahtjev za uvođenjem hrvatskoga kao uredovnog jezika u riječke sudove zasnivao je na demokratskom načelu liberalističke države da svakom čovjeku valja dati pravo da se pred sudom brani na svom materinskom jeziku. Talijanskom jeziku dao je ipak neko mjesto u riječkom sudstvu i to u trgovinskim sporovima ne želeći zastrašiti i odbiti talijanske trgovce.

Ovo »Stručno mišljenje« dijelom oslobađa Jelačića od predbacivanja da je pasivnim držanjem omogućio austrijskoj birokraciji da zlouporabi njegovo ime.⁶ On je na Rijeci spriječio suradnju ugarskih vladinih krugova s potalijančenim riječkim patricijima. Ugarska je vlada naime uočila da je Hrvatski sabor 1790. prenio dio svoje nadležnosti na Požunski sabor pa je Rijeka bila izuzeta iz nadležnosti hrvatskih sudova. Kakav je bio točno položaj riječkih sudova prema hrvatskim i ugarskim vidi se iz ovoga »Stručnog mišljenja«. God. 1847. počinje se razmatrati pitanje da li Rijeka treba slati poslanike u Hrvatski ili Ugarski sabor. God. 1848. odbila je patricijska oligarhija u Rijeci priznati Hrvatsku vladu pa je Jelačić poslao banskog povjerenika Josipa Bunjevca da s vojskom zauzme Rijeku. Jelačić je na ovaj način postao guverner Rijeke pa su patriciji morali odstupiti i prepustiti vlast narodu prema oktroiranom ustavu od 4. ožujka 1849. g. Prema Oktobarskoj diplomi i Februarskom patentu Rijeka je dio Hrvatske sve do 1867. kad je postala *Corpus separatum*.⁷ No i u to doba u Rijeci je ostala opozicija mađžarofila.⁸ Ovo »Stručno mišljenje« predstavlja poglavlje iz Jelačićeve borbe protiv mađžarofila koji su se našli u redovima odvjetnika što su s

3 Ferdinand HAUPTMANN, *Banus Jellačić und Feldmarschall Fürst Windisch-Grätz*, Südost-Forschungen, XV, 1956, str. 372-402; J. NEUSTÄDTER, *Ban Jelačić i događaji u Hrvatskoj od godine 1848*, knj. I, Zagreb 1942.

4 Ernest BAUER, *Joseph Graf Jellachich de Buzim Banus von Kroatien Schicksal und Legende des kroatischen Helden von 1848*, Wien - München 1975, str. 215, 279, 284.

5 Ibid, str. 280.

6 Ibid, str. 283. E. Bauer je pokazao da je austrijska birokracija izolirala Jelačića. Grga NOVAK inače zamjera Jelačiću da nije učinio ništa protiv potalijančivanja Dalmacije u doba apsolutizma, u: *Borba za narodni jezik u školama, sudovanju i uredovanju u Dalmaciji: Prilog narodnom preporodu u Dalmaciji*, Anali Historijskog instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, VIII-IX, 1962, str. 17.

7 Ferdo ČULINOVIĆ, *Rijeka u državnompravnom pogledu*, u: *Rijeka, geografija - etnologija - saobraćaj - povijest - kultura: Zbornik MH*, Zagreb 1953, str. 253-76.

8 Kazimir VIDAS, *Štampa, knjižare i društva u Rijeci*, ibid, str. 445.

uvodenjem talijanskog jezika u sudove nastojali spriječiti konkurenciju odvjetnika iz ostalih dijelova Hrvatske.

»Stručno mišljenje« sadrži pregled demografskih prilika u Rijeci i Riječkoj županiji, tu se doznaje o pučanstvu toga kraja i njegovoj narodnosti. Nadalje se doznaje tko, koja zanimanja i društveni slojevi govore talijanski ili ga znaju i zašto. Doznaje se o pomorstvu, gospodarskim i školskim prilikama. Jelačić se povoljno izražava i o glagoljskoj službi Božjoj u tamošnjim crkvama, a ističe da se hrvatski govori još daleko na zapad i jugoistok od Rijeke.

Slijedi točan pregled riječkog sudstva prije 1848. g. te kasnije u stanju reorganizacije. Vidi se da su Jelačićeve kompetencije u Hrvatskoj bile zaista male, te da su ga mnogi kao bana zaobilazili. Njegova funkcija bila je onda pretežno reprezentativna.

Ovo »Stručno mišljenje« važno je i zbog toga što je jezično pitanje tu po prvi put postalo pitanje u Hrvatskoj. Znamo da se suvremena država razlikuje od stare staleške države prije svega po tome što se domet njezina djelovanja znatno proširio, a samo djelovanje postalo je intenzivnije. Tako se stara država u načelu nije uplitala u pitanje jezika. U Hrvatskoj je do 1848. hrvatski bio jezik književnosti, a latinski jezik države i isprava (u Dalmaciji, Istri i Rijeci i talijanski koji je zamijenio latinski). Međutim, bilježnik nije pisao ispravu na latinskom jeziku zato što bi mu država to propisala (u brojnim odlukama o postavljenju bilježnika, koje su u početku postavljali naši palatinski grofovi a kasnije mletački knezovi i providuri, a nalaze se u prilično velikom broju u Historijskom arhivu u Zadru, nigdje se ne spominje na kojem će jeziku bilježnik sastavljati svoje isprave). Ako je bilježnik isprave pisao na latinskom, on je to činio zato da bi njezin značaj univerzalizirao, iako tu i tamo nalazimo i isprave napisane na hrvatskom jeziku, glagoljicom. I iz Jelačićevog »Stručnog mišljenja« vidi se da se latinski pisalo jer su sudovi na nj bili naviknuti, a ne zbog toga što bi ga netko bio propisao.

Prvi koji je jedan jezik u Hrvatskoj propisao kao uredovni bio je Josip II. koji je 1785-90. uveo njemački kao uredovni jezik. No to se nije održalo. God. 1807. propisao je Napoleonov generalni providur u Zadru talijanski kao jezik na kojemu će bilježnici pisati svoje isprave.⁹ Sada i Jelačić želi jezik sudova staviti pod nadzor države.

Rukopis »Stručnog mišljenja« umnožen je na matricama vjerovatno zato da bi se Ministarstvu olakšalo čitanje i proučavanje prijedloga. Rukopis se sastoji od 53 stranice veličine 34,5x22 cm. Listovi su ispisani s obje strane i uvezani. Spis je napisan na njemačkom jeziku. Čuva se u Naučnoj biblioteci u Zadru pod signaturom 153 620 C. Ovdje ga donosimo u hrvatskom prijevodu.

⁹ Vincenzo DANDOLO, *Regolamento sul notariato*, Zadar, 1807, 20. prosinca, Tit. III. Degli Atti Notarili, e de Doveri de'Notai relativamente à medesimi, Sez. I. 38. str. 9. »Gl'istrumenti, testamenti e gli altri atti sono ricevuti, ed estesi dal Notaro in lingua italiana.«

II

Njegovoj Ekscelenciji visokoblagorodnom gospodinu Karlu vitezu von Krausu, c.k. pravom tajnom savjetniku i ministru pravde u Beču

STRUČNO MIŠLJENJE

hrvatskog bana, feldzeugmeistera Josipa baruna Jelačića o konačnoj regulaciji službenog jezika na c.k. sudovima u Rijeci, ispostavljeno u smislu visokih odluka Ministarstva pravde od 12. listopada 1850. Z. 13620 i 16. prosinca 1851. Z. 14951.

Ekscelencijo!

Kad je na temelju propisa Ministarstva pravde od 28. srpnja 1850. i visoke odluke Ministarstva pravde od 3. kolovoza 1850. Z. 10. 453. preko Sudbenog povjereništva uveden sudbeni provizorijum u Kraljevinu Hrvatsku i Slavoniju osnovan je u sjedištu budućeg Zemaljskog suda u Rijeci Provizorni zemaljski sud pod predsjedništvom tadašnjeg i tamošnjeg predsjednika Mjениčnog suda, gospodina Karla Antona Pauerla. Taj Sud sastoji se od osam votanata, a teritorijalno je nadležan za čitavu novoosnovanu Riječku županiju. U poslovnom smislu nadležnost mu se proteže ne samo na sve buduće zemaljske i okružne kolegijalne sudove u sudbenim stvarima opisanim u previšnjem carskom propisu od 1. ožujka 1850, već i na stvari Trgovačkog i mjениčnog suda.

Već na prvoj sjednici od 28. rujna 1850. ovoga novog i privremenog Kolegija čula su se neslaganja o budućem sudbenom jeziku. Asesorijum je pozivom na previšnjju carsku odluku od 7. travnja 1850. kao sudbeni jezik predložio narodni. Predsjednik je, međutim, pozivom na povijesno pravo želio da se održi tradicija talijanskog kao sudbenog jezika.

S obzirom na ova razmimoilaženja, i budući da je gremijum zatražio saziv plenarne sjednice koja će odlučiti o ovom prijepornom predmetu, predsjednik je smatrao da mora odbiti prijedlog pa je istodobno prekinuo sjednicu do odluke visokog Ministarstva pravde.

Neposredno poslije toga poslao je izabrani gospodin predsjednik suda 29. rujna 1850. Z. 40/pr. visokom Ministarstvu pravde priloženu neposrednu prijavu u kojoj je tražio pouku: »Da li postojanje talijanskog kao starog sudbenog jezika može da se dovede u pitanje na novoosnovanim privremenim zemaljskim sudovima?«

Ovaj utok poslalo je Ministarstvo pravde tadašnjem predsjedniku Vrhovnog zemaljskog suda Ivanu Kukoviću s odlukom od 12. listopada Z. 13620, a ovaj je sporazumno s uvodnim Sudbenim povjereništvom poslao predmetnom Zemaljskom sudu uputu o sudbenom jeziku primjerenu tadašnjim prilikama dostavivši istodobno i Ministarstvu pravde dobro promišljeno stručno mišljenje za konačno rješavanje ovoga predmeta.

Poslije orijentacijskih točaka sadržanih u naprijed navedenoj visokoj odluci prema kojoj se smatra uputnom uporaba talijanskog jezika u svim trgovinskim, mjениčnim i pomorsko-pravnim stvarima, a hrvatskog u svim građanskim i krivičnim,

Kuković je naredio Riječkom zemaljskom sudu 26. listopada 1850. Z. 31. u smislu mišljenja uvodno Sudbenog povjereništva da nastavi s prekinutom sjednicom, te da do konačnog rješenja prijepornog pitanja:

a) nastavi s vođenjem prijemnog zapisnika kao i drugih zapisnika potrebitih u registraturi, u ekspeditu itd. na talijanskom jeziku,

b) da trgovinske, mjenične i pomorskopravne stvari referira na talijanskom jeziku, da na tome jeziku odlučuje i odluke daje strankama, osim ako su podnijete na hrvatskom jeziku, tad će se to odvijati na hrvatskom,

c) s obzirom na sve ostale građanske i krivične predmete referat, odluka i otpravak strankama ići će u prvom i drugom stupnju na hrvatskom jeziku,

d) poslovni predmeti unijet će se u zapisnike sa sjednica na onome jeziku na kojemu su došle na savjetovanje.

Istodobno je Kuković zatražio od Riječkog zemaljskog suda mišljenje s obzirom na jezične prilike tamošnjeg pučanstva. Sud bi trebao izreći mišljenje koji bi se predmeti trebali voditi na hrvatskom, a koji na talijanskom jeziku.

Na ovu Kukovićevu instrukciju y priloženi naputak Zemaljski sud na Rijeci pod predsjedavanjem tadašnjeg predsjednika gospodina Karla Antona Pauera odgovorio je jednodušnim izvještajem usvojenim na sjednici od 30. listopada 1850. Z. 1142, koji se ovdje prilaže. U tome izvještaju odluka se prihvaća s izrazima iskrenog veselja i zahvalnosti i izriče nada da će se previšnja carska riječ s obzirom na službeni položaj hrvatskog jezika potpuno ostvariti. Zbog konačne regulacije ovoga predmeta u budućnosti ispostavlja se i ovo stručno mišljenje budući da osim previšnje carske odluke od 7. travnja 1850. još i jezične prilike tamošnjeg pučanstva beziznimno traže isključivu uporabu hrvatskog jezika na tamošnjim sudovima.

Na Privremenom zemaljskom sudu na Rijeci godinu dana su ostale jezične prilike onako kako ih je odredilo visoko Ministarstvo pravde preko Kukovića i to za trajanja mandata gospodina Karla Antona Pauera i Ljudevita Josipa Cimiottija, a i nekadašnjeg predsjednika Tomislava Gvozdanovića. Trgovinske, mjenične i pomorsko-pravne stvari rješavane su talijanski, dok su građanske i krivične stvari rješavane hrvatski i to nikome nije smetalo.

Riječki odvjetnici govorili su pred sudom u smislu te odluke u parničnim i građanskim predmetima talijanski odnosno hrvatski. Kao branitelji po službenoj dužnosti branili su svoje optuženike također na hrvatskom jeziku, govorili su i govore još uvijek na općinskim sudovima područja Zemaljskog suda na Rijeci u svim stvarima samo hrvatski i tu su pokazali prirodno i temeljito poznavanje hrvatskog jezika. U nekim stvarima pokazali su se čak majstorima hrvatskog poslovnog stila, što svakako zaslužuje spomen. Jednom riječju, ovo stanje odgovaralo je publici i odvjetnicima kao i sudu i oni su mirno očekivali konačnu odluku prijepornih pitanja.

Pa ipak, riječki odvjetnici bili su prvi koji su zbog navodnog nepoznavanja hrvatskog jezika stupili u obranu prava talijanskog kao poslovnog jezika.

Dana 20. rujna 1851. oni su potpisali i predali, njih jedanaest na broju, predsjedništvu Zemaljskog suda na Rijeci priloženu molbu na talijanskom jeziku, u kojoj su polazeći od krive pretpostavke »che la lingua croata viene qui (t.j. na Rijeci) dapochi intesa, da meno scritta« (da ovdje na Rijeci malo tko razumije, a još manje piše hrvatski) i pozivom na proglas nekadašnjeg banskog povjerenika, a sada nadšpana zagrebačkoga Josipa Bunjevca 1848, tražili od toga predsjedništva da ono odluči:

- a) da se utoci i parnice vode na talijanskom ili hrvatskom jeziku, već prema tome na kojemu je jeziku spor pokrenut,
- b) da se odluka donosi istodobno na oba jezika, ako se parnica vodila na dva jezika.

S obzirom da se predsjedništvo kao i Privremeni zemaljski sud nisu smatrali nadležnim da odluče u ovakvom utoku, taj sud je, također priloženim izvještajem od 6. listopada 1851. Z. 2106 preko nekadašnjeg uvodno Sudbenog povjereništva, kojemu je o jeziku na Rijeci davao upute Kuković, priloženom bilješkom od 18. listopada 1851. Z. 2310 tražio rješenje od Kukovića.

Kuković je neriješen predmet prosljedio meni skupa s drugim prezidijalnim spisima. S obzirom da je prema općim načelima o službenom jeziku na sudovima na području Rijeke to pitanje moguće riješiti, a ovaj predmet i treba riješiti, smatrao sam potrebitim da ovo dodam ovom izvještaju ad 3) gore.

Istodobno s utokom riječkih odvjetnika, a to će reći također 20. rujna 1851, 150 građana Rijeke pod vodstvom odvjetnika L. Brelića, te s odvjetnikom F. Kukackajem na kraju dugog popisa uputilo je peticiju Njegovom Carsko-Kraljevskom Apostolskom Veličanstvu neposredno. U toj peticiji oni mole:

- a) da jezik javne nastave u tamošnjim školama bude talijanski,
- b) da tamošnji sudovi posluju na talijanskom jeziku s time da se hrvatski podnesci i spisi ipak rješavaju na hrvatskom jeziku.

Odgovarajući na ovu peticiju visoko Ck. ministarstvo pravde je, priloživši prijepis peticije, odlukom od 16. pros. Z. 14951 požurilo pozivom na odluku od 12. listopada 1850. Z. 13620 tadašnjeg predsjednika Banskog stola da riješi buduće pitanje jezičnog pitanja na Rijeci odlučivši istodobno:

»Da se sve građanske parnice i krivične istrage koje su se većim dijelom ili isključivo vodile na talijanskom, kao i sve talijanske molbe moraju na tome jeziku i nastaviti, te da će se na tim sudovima uobičajeni sudbeni jezik do svevišnje odluke i zadržati.«

Ova nova odredba bitno modificira visoku odluku Ministarstva pravde od 12. listopada 1850. Z. 13620 i nekadašnju Kukovićevu instrukciju od 26. listopada 1850. Z. 31. Kuković ju je prenio s nalogom od 31. prosinca 1851. Z. 204 odnosnom Riječkom zemaljskom sudu kao direktivu sa zahtjevom da mu se zbog konačne regulacije toga pitanja napiše stručno mišljenje.

To stručno mišljenje jednoglasno izglasano na sjednici od 10. veljače 1852. Z. 282 Privremenog zemaljskog suda prilažem ovom i primjećujem usput da se predmetni sud ponovno opredijelio za isključivu uporabu hrvatskog jezika na sudovima u njegovoj nadležnosti kao u naprijed navedenim izvješćima od 30. listopada 1850. Z. 1142 i od 6. listopada 1851. Z. 2106.

Kuković se riješio pitanja tako što je Privremenom zemaljskom sudu na Rijeci dao upute 26. listopada 1850. Z. 31 i 31. prosinca 1851. Z. 204, točnije, riješio se samo prvog dijela zaduženja iz visoke odluke Ministarstva pravde od 12. listopada 1850. Z. 13. 620 i 16. prosinca 1851. Z. 14.951. S obzirom da nije postupio u skladu s drugom točkom naloga molim Vašu Ekselenciju da ovo izvješće primi kao naknadno izvršenje istoga.

Zbog toga smatram neophodnim iznijeti neke pojedinosti iz povijesti uprave prijašnjih sudova toga kraja, a i neke pojedinosti o zemljopisu i etnologiji.

Sadašnja Riječka županija, a i područje nadležnosti tamošnjeg Zemaljskog suda koje se poklapa s granicama Županije, osnovana je 1850. Obadvije su nastale u okviru te godine razrađene nove upravne i pravne podjele zemlje.

One su obrazovane:

A) od čitavog Gorskog kotara nekadašnje Zagrebačke županije koja se sada proteže uz Luizicu do Severina. Ovaj dio pripojen Riječkoj županiji ima oko 40.000 žitelja, sve samih Hrvata,

B) od Hrvatskog primorja ili nekadašnje Riječke gubernije koja ima oko 48.000 žitelja a sa svoje strane je sastavljena od slijedećih nezavisnih dijelova:

a) od nekadašnjeg Kameralnog okruga Vinodol s oko 24.000 žitelja hrvatske narodnosti,

b) od slodobnog kraljevskog grada Bakra i njegovih tadašnjih seoskih općina (Okrug Bakar) s oko 12.000 žitelja također sve samih čistih Hrvata,

c) od slobodnog kraljevskog grada Rijeke s pučanstvom od oko 8.000 žitelja, među kojima ima samo malo Talijana, kao i od tada Rijeci priključenih sela (Riječki okrug) s oko 4.000 žitelja, sve čisto hrvatskog pučanstva.

Vaša Ekscelencija će iz ovoga izvoljeti dobrostivo razabrati da se Riječka županija kao i područje nadležnosti Riječkog zemaljskog suda nalazi na nekadašnjim sastavnim dijelovima što su bili pod raznolikom jurisdikcijom.

Da dobrostivu pažnju Vaše Ekscelencije ne bi zamarao predugim nabranjem već preživjelih institucija ja ću te različite, pod A) navedene političke i pravne dijelove nekadašnje Zagrebačke županije što su poznati iz povijesti te Županije jednostavno preskočiti. Spomenut ću samo dijelove Hrvatskog primorja navedene pod B) s njihovom jurisdikcijom kao naše pitanje.

Najprije što se tiče Kameralnog okruga Vinodol. To nije ništa drugo nego kame-ralna vlast koja je prije ukidanja feudalne podložnosti 1848. upravljana posve kao i drugi kompleksni dobara u Kraljevini Ugarskoj, Hrvatskoj i Slavoniji. Za građanske parnice toga Okruga bio je određen gospodski fiškal i tzv. Sedes dominalis. Ova posljednja gospoštija imala je i jus gladii pa je u Okrugu imala i izvršnu vlast.

Pravni put vodio je na Gubernij u Rijeci, na Banski stol u Zagrebu ili na Kraljevsko ugarsko namjesništvo ili Dvorsku kancelariju istog Kraljevstva, već prema tome da li je predmet bio pravni ili urbarijalan. Jezik te sudbene vlasti nije bio određen zakonima, ali je prema tadašnjem običaju bio latinski. U zadnje doba proširio se pak običaj da se primaju predmeti pisani na talijanskom ili hrvatskom jeziku - prve je u slučaju žalbe na Banski stol, a oba u slučaju žalbe na ugarske instance, prema načelu tadašnjih ugarskih dvorskih i zemaljskih organa valjalo prevesti na latinski.

Stvarnu upravnu vlast imao je u tome Okrugu gubernijalni povjerenik kojega je imenovala Ugarska dvorska kancelarija. S obzirom da on u Okrugu nije mogao udobno stanovati on nije obvezatno, nego stvarno stolovao tamo, već u Rijeci. Taj činovnik bio je podvrgnut vlasti Riječkog gubernija, on je upravu prema gore i prema unutra svu vodio latinski, prema dolje hrvatski, a talijanski jezik je posve isključio iz uprave.

Kad je 1848. ukinuta gospoštijaska podložnost, a ugarskim zakonom od 14. travnja 1848. je nekadašnja patrimonijalna sudbenost prešla na županijske sudbene stolice, na

mjesto dotadašnje Gospoštije došao je županijskoj vlasti analogni gubernijalni povjerenik koji je svoje sjedište prenio iz Rijeke u područje Vinodolskog okruga, u Novi. S obzirom da je zajednica s Ugarskom razvrgnuta, on je u skladu s odlukom Hrvatskog sabora od 5. lipnja 1848. čl. XI uveo u sve svoje službene poslove odmah jezik samoga Okruga, a to je hrvatski. Od jugoistočne polovice toga Okruga je god. 1850. obrazovano područje sudbene nadležnosti Crikvenica. Tu je od toga doba, prirodno, kao i posvuda u Kraljevini, sudbeni jezik ostao hrvatski.

Prijedimo sada na nekadašnje prilike grada i Okruga Bakar. Taj je nekoć bio Općina sastavljena iz različitih pododjela, pa je i njezina uprava bila nešto složenija nego uprava Okruga Vinodol. Politička uprava toga tijela bila je u rukama općinskog savjetnika koji je svoju vlast u priključenim selima prenio na seoske suce. Ovaj općinski savjetnik bio je u svim stvarima posve nezavisan od Gubernija na Rijeci samo što je riječki guverner bio njegov pretpostavljeni u osobi bakarskog kapetana ili njegova pouzdanika - potpredsjednika Bakra. Građanske parnice rješavao je u prvoj instanciji tzv. *Judicium civicum et districtuale*. Taj se sastojao od *judexa rectora capitanealis* kojega je imenovao bakarski kapetan, a bio je predsjednik, i od dva *judices rectores comunitativi*, koje je kao prisjednike imenovao općinski savjetnik. Građanske parnice u drugoj instanciji kao i krivični postupci u prvoj spadali su u nadležnost Kapetanskog suda kojega je također imenovala Općina i potkapetan bakarski. Daljnji pravni put ovih općinskih sudova nije išao kao put Vinodolskog suda na Riječki gubernij, već neposredno na Banski stol u Zagrebu, a onda na Stol sedmorice u Ugarsku. Službeni jezik nije mu bio određen zakonom, ali je prema običaju bio latinski, a u manje važnim stvarima talijanski, a u zadnje doba dijelom i hrvatski s tim što ako je spor išao preko općinskih granica, valjalo je talijanske podneske prevesti odmah, a hrvatske tek za slučaj žalbe u Ugarsku. Onda su se oni prevodili na latinski.

Grad i Okrug Bakar napučen je čistim Hrvatima. Njihov hrvatski osjećaj uvijek ih je vukao prema Hrvatskoj, pravni put je vodio prema Banskome stolu. Guverneri Rijeke nekoliko puta su pokušali staviti pod svoju vlast tu slobodnu Općinu. No postojala je nesklonost prema Rijeci koja je u korist Ugarske, što je djelovala antinacionalno, težila za nekom hegemonijom Hrvatskog primorja. Sve te okolnosti dovele su do toga, da su Bakar i njegov Okrug u svim spornim pitanjima Hrvatske s Ugarskom, a onda u svim olujama 1848-1849. ostali Hrvatskoj vjerni. Neće nas dakle iznenaditi da je ova Općina prije izglasavanja XI. člana Hrvatskog sabora 5. lipnja 1848. već 26. travnja 1848. općinskom odlukom uvela u sve javne urede jezik grada i Okruga, a to će reći hrvatski i to dragovoljno i samostalno.

Kad je 1850. ukinut taj Općinski sud previšnjom odredbom od 1. ožujka, pa previšnjom odlukom od 24. svibnja kao i propisom Ministarstva pravde od 28. srpnja 1850, osnovan je iz grada i Okruga Bakar kao i iz sjeverozapadnog dijela nekadašnjeg Kameralnog okruga Vinodol Okružni sud sa sjedištem u Bakru koji je zadržao tamošnji jezik, a to će reći hrvatski u svojim službenim činima.

Nit pripovijedanja dovela nas je sada pred sama vrata Rijeke kao stvarnog poprišta ovoga pitanja. Već sam naprijed spomenuo da je Rijeka po svom položaju treći, a po broju svojih žitelja jedva četvrti čimbenik nekadašnjeg Gubernija istog roda.

Slobodni kraljevski grad Rijeka je sa svojim nekadašnjim Okrugom i selima krajnja točka hrvatske zemlje prema Jadranu i Istri. Namjerno kažem »hrvatske zemlje« jer se hrvatski jezik širi na zapad i preko granica zemlje preko cijele Istre do mletačkih krajeva, a na jugu prelazi Kvarnerski zaljev, potpuno vlada na otocima Krku i

Cresu, a širi se dalje sve do Albanije i to bez iznimke preko cijelog otočja Jadranskog mora.

Kolika je jezična i narodna svijest ovoga naroda koji živi izvan hrvatskih granica vidi se iz toga da su meni 1850-1851. iz mnogih tamošnjih mjesta stizale molbe za sjeđinjenjem s Kraljevinom Hrvatskom.

Smatrao sam da moram navesti ove zemljopisne i etnološke činjenice naprosto s razloga da se vidi kako već zemljopisni položaj Rijeke kaže da su neistiniti navodi onih koji se trude da prikažu Rijeku kao talijanski grad.

Rijeka je bila općina kao i mnoge druge pod ugarskom krunom. Njezin teritorij iznosi jedva četvornu milju i najvećim dijelom se sastoji od golih litica među kojima se nalaze s mukom uzgojeni krševiti vinogradi.

Ta nekadašnja Općina sastojala se:

a) od slobodnog kraljevskog grada Rijeke,

b) od sela na sjeveru i sjeverozapadu Rijeke, to su Brašina, Kalvarija, Sv. Katari-na, Grohovo, Lopača, Kostić, Zvir, Kozala, Mikićeva draga, Mlaka, Plase, Pulac, Rastočina, Rečina, Rujevica, Sv. Mikula pod Jelsi, Škurinja, Stranga, Zeniković, Drenova, Kablari, Patersko i Podbreg.

Prema popisu pućanstva od 1851. godine i ovdje priloženom pregledu pućanstva u građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji kojega je objavila Banska vlada 26. studenoga 1851. Z. 804 pućanstvo nekadašnje općine sastavljeno je ovako:

Hrvata	9 808
Slovenaca	1 677
Talijana	961
Dalmatinaca	96
Židova	88
Mađžara	76
Nijemaca	56
Ćeha	48
Engleza	13
Francuza	10
Poljaka	9
Rusina	8
Nizozemaca	7
Moravaca	6
Švicaraca	5
Španjolaca	4
Sveukupno	12 872 žitelja

Da međutim ne bismo ostali pri ovim službenim podacima reći ću još nešto i o jezićnim prilikama same Općine iz mog osobnog iskustva.

Već sam prije, a osobito prošle godine za mog višemjesećnog boravka u okolici Rijeke često imao prilike promatrati tamošnje prilike vlastitim očima i na licu mjesta.

Već gore sam naveo da Rijeka već prema svom zemljopisnom položaju stoji objema nogama na hrvatskom tlu kao i svaki drugi grad u Kraljevini.

Pogledajmo sada da li je ovo stvarno tako.

Rijeka je kao Bakar i Kraljevica, morska luka. Ovaj maritimni položaj i nadalje neplodna zemlja upućuje ova mjesta na pomorstvo, trgovinu i industriju. Te okolnosti, uz nekadašnju neograničenu vlast Mletaka nad Jadranskim morem dovele su do toga da je, iako hrvatska, obala uvijek bila pod mletačkom vlašću, pa je talijanski jezik počeo prodirati preko tada mletačke polovice Istre, pa preko otoka kojima su Mlečići vladali, a svakako putem trgovine i širiti se u hrvatskim lukama Rijeci i Bakru. Ova jezična aluvija stizala je preko pomorskog pučanstva muškog spola, a tijekom godina ona je, oslanjajući se i na žensko pučanstvo, počela prelaziti i na djecu. Da je širenje poznavanja mletačkog jezika na hrvatskoj obali išlo ovim prirodnim putem jasno je (bez obzira na povijest) i iz okolnosti da se i danas, čak i u boljim, stranim kulturnim utjecajima najviše izloženim slojevima Rijeke, mogu naći postarije žene koje uopće ne znaju talijanski.

Međutim, s obzirom da je poznavanje talijanskog jezika u Hrvatskoj samo nešto kao oplakivanje Jadrana i uvoz što je stigao s brodarstvom jasno je da se talijanski jezik nije pomaknuo ni pedlja iz područja bakarske, riječke i kraljevičke luke. Hrvatsko pučanstvo obale, koje se bavi zemljoradnjom i vinogradarstvom, okružilo je to područje kao željeznim zidom i ograničilo talijanski jezik na te tri tjesne točke. Sve do danas hrvatska je obala, uz izuzetak tih triju točaka, ostala posve nedirnutu od mletačkog jezika. To lijepo hrvatsko narječje bogato jezičnim oblicima i starim jezičnim spomenicima cvate u ustima tamošnjeg pučanstva s istom onom snagom i čistoćom kako je stoljećima bilo u uporabi.

Kad je riječ o širenju talijanskog jezika na hrvatskoj obali za nas je osobito važno da obala ne govori talijanski, nego samo tri točke - Rijeka, Bakar i Kraljevica. Da bismo prema tome mogli ocijeniti važnost mletačkog jezika na hrvatskoj obali mogu i moram samo te tri točke uočiti. Počinjem s onom od najmanjeg značenja da bi kasnije išao na važnije.

Portoré (to je strano ime mjesta koje se zapravo zove Kraljevica) nalazi se oko dvije zemljopisne milje jugoistočno od Rijeke, ima lijepu i prirodno sigurnu luku koja je u doba Karla VI. k tome još i umjetno poboljšana, a s tzv. Karolinskom cestom i spojena s unutrašnjošću Hrvatske. I pored svega toga trgovina i posjeti luke beznačajni su, pa je i samo mjesto ostalo scelo. Ima jedva 1.300 žitelja. Oni su mali trgovci, mornari i zemljoradnici. Dakako, i promet je beznačajan, pa je i domet talijanskog jezika ostao ograničen - talijanski govori samo mali broj ljudi koji dolaze u dodir sa strancima ili se bave pomorstvom. Samo mjesto i obiteljski život ostali su nedirnuti. Jezik tamošnjeg malog puka je hrvatski, nema ni jedne tamo rođene osobe koja hrvatski ne bi priznala za materinski jezik i koja ga ne bi mogla potpuno tečno govoriti.

Mjesto pripada Bakarskoj općini pa je zbog toga i pripojeno Okružnom sudu u Bakru. Tu se na opće zadovoljstvo od 1848. samo hrvatski sudi.

Buccari (pravo ime mjesta je Bakar, gen. Bakra) udaljen je nešto više od jedne milje također na jugoistok od Rijeke. To mjesto se nalazi na sjevernom dijelu brda što se strmo ruši u more i čini eliptični zaljev otvoren prema jugoistoku (Bakarska draga).

Grad je sagrađen amfiteatralno na stjenovitom brdu što se spušta prema moru, nevelik je, ima tek nešto preko 2.100 žitelja, oni su većinom sitni brodovlasnici, mor-

nari, ribari, a potom neki trgovci, sitni trgovčići, obrtnici i radnici. Trgovina Bakra nešto je znatnija od kraljevičke - u njegovu luku stiže nešto više stranih brodova nego u kraljevičku. Pa ipak, ni trgovina, ni posjećenost luke ovoga mjesta ne može se mjeriti s Rijekom.

Već gore smo vidjeli da je jezik Mletaka stigao na hrvatsku obalu kao morska naplavina. Mi ćemo poznavanje toga mletačkog jezika na hrvatskoj obali moći mjeriti točno prema stupnju vanjske trgovine. S obzirom da je trgovina Bakra s Italijom razmjerno beznačajna jasno je da je i talijanski jezik u taj gradić prodro samo u ograničenoj mjeri. U Bakru je talijanski jezik puku potpuno nerazumljiv, zna ga samo mali broj ljudi koji govori talijanski samo onda kad govori sa strancima. U obiteljskom životu, na trgu, u crkvi i pred sudom čuje se samo hrvatski pa je nemoguće roditi se u Bakru, a ne govoriti hrvatski kao materinski jezik.

Da je talijanski jezik slabo prodro u Bakar, da ovaj grad taj jezik ne voli mnogo i da ne bi dao hrvatski za talijanski vidi se i po tome da je Bakar čak prije izglasavanja XI. člana Hrvatskog sabora 1848. općinskom odlukom zamijenio talijanski kao službeni jezik hrvatskim.

Grad i luka Bakar ipak nisu isto što i nekadašnja Općina Bakar. Ona je doduše imala sjedište u gradu Bakru, ali se njezina vlast širila nad Okrugom od više četvornih milja gdje je u više malih mjesta živjelo otprilike 12.000 žitelja. S obzirom da ovo posve čisto hrvatsko pučanstvo živi na selu i ne dolazi u dodir sa strancima jasno je da se tu ne može govoriti o širenju stranog jezika.

Treća i najznačajnija enklava mletačkog jezika na hrvatskoj obali je grad Rijeka. Kažem namjerno "grad Rijeka" jer je Rijeka nekoć kao Općina vladala znatnim dijelom zemlje. I Rijeka je tada bila sjedište Općine koja je obsežala ne samo grad Rijeku nego i naprijed poimenično navedena sela toga Okruga. S obzirom da su 4.000 žitelja tih sela čisti Hrvati, a kao vinogradari i zemljoradnici ne dolaze u dodir sa strancima, jasno je da se tu ne može govoriti o širenju talijanskog jezika. Oni govore i razumiju samo hrvatski, svaki drugi jezik im je potpuno nepoznat. Pa ako govorim o Rijeci kao enklavi talijanskog jezika u Hrvatskoj, onda tu razumijem isključivo grad Rijeku u najstrožem smislu riječi.

Grad Fiume (koji se domaćim imenom zove Rijeka) sastoji se od dva dijela koji načinom svoje gradnje govore o slijedu izgradnje. Stari dio grada naziva se u samom mjestu tako, dakle Stari grad ili Gomila. On se sastoji iz tijesnih i nepravilnih ulica s malim i dosta tamnim kućama, a podiže se dijelom na podnožju jednoga brijega a dijelom na samom brijegu. Drugi, novi dio grada, nalazi se u ravnici koja je nasipanjem oteta moru i pokazuje svoju suvremenost širokim i pravilnim ulicama kao i udobnijim zgradama građenim u novom stilu.

Grad Rijeka ima nekih 8.000 žitelja. Kako vidimo to je mali i beznačajni grad. Pa ipak, čistoća i duh reda je posvuda, a osobito u novom dijelu vidljiv, položaj na moru je vrlo lijep, posvuda je djelotvoran osjećaj zajedništva žitelja toga grada, pa ako Rijeka i nije među najvećim gradovima Hrvatske, ona se može ubrojiti među najljepše.

Rijeka nema prirodne luke. Tek u zadnje tri četiri godine počelo se umjetnim sredstvima uklanjati taj nedostatak. Međutim, budući da tu nedostaju novčani fondovi ovo inače vrlo korisno djelo ostalo je nedovršeno pa je napredak postao vrlo dugo pitanje.

Zbog nepostojanja luke veliki brodovi (bastimenti di lungo corso) moraju sidriti na otvorenom moru pred Rijekom izloženi bijesu olujnog juga. Kao utočište brodova obalne plovidbe (barche di cabotaggio) služi ušće male rječice Fiumare (koja se domaćim imenom zove Rečina). Ta rijeka izvire sjeveroistočno od grada u Gorskom kotaru nekadašnje Zagrebačke županije, ponire u duboke procjepe u litici, izlazi ponovno blizu jugoistočnog dijela grada i utječe u more tako da čini granicu gradskog i općinskog područja Rijeke i Bakra. Vidimo dakle da se nekadašnja Općina i grad Rijeka svojim jugoistočnim dijelom nalazi u punom smislu te riječi pod samim prozorom Bakarske općine, te da tu nema ni pedlja teritorija. Riječanin ne može ići u šetnju u tom smjeru a da poslije deset koračaja od svoje kuće ne stigne na tlo Bakra.

Na samoj lijevoj obali male Rečine nalazi se bakarsko mjesto Sušak, nešto dalje opet bakarska mjesta Trsat i Podvežica, sve mjesta napućena čistim hrvatskim življem. Međutim, na desnoj obali te beznačajne rječice nalazi se grad Rijeka. S obzirom da se između kuća grada Rijeke i Sušaka neće naći ni sto koraka prostora, a preko Rečine prolazi se malim drvenim mostom, jasno je da neupućeni vide u Rijeci i Sušaku jedno tijelo i jedan grad.

Već gore smo istakli da je Rijeka mali grad. Ona je prije kao i Bakar bila sjedište Općine, a i Okruga koji je ipak znatno manji od Bakarskog, ali je imao ista prava kao samostalna općinska uprava a službeno se zvao Districtus fluminensis. S obzirom da se Rijeka ne može širiti prema jugoistoku, jer se tu nalazi bakarsko područje, kao ni prema jugozapadu, jer tamo grad oplakuje more, to se nekadašnji Districtus fluminensis širi prema sjeverozapadu i sjeveru grada gdje se sastaje s hrvatskim Gorskim kotarom nekadašnje Zagrebačke županije, i s također hrvatskim područjem Istre.

Sad možemo steći razmjerno jasnu sliku okolice Rijeke. Jasno je da se taj grad nalazi usred čisto hrvatskog Districtus fluminensis a do također čisto hrvatskog područja Bakra i Jadranskog mora. Pa ipak, ova mala i odasvud hrvatskim elementom okružena točka hrvatskog tla treba da bude talijanska.

Pogledajmo sada kakav je grad u svojim životnim manifestacijama.

Grad Rijeka u svojim 8.000 žitelja nema viših slojeva. Pučanstvo se sastoji od građanskih klasa i radništva. Ako izuzmemo svećenstvo, državne činovnike, odvjetnike i liječnike, mali puk se sastoji od brodovlasnika, kapetana, trgovaca, mešetara, obrtnika, mornara, ribara i drugih radnika.

Trgovina Rijeke je doduše mnogo življa od bakarske - iako je luka nesigurna, ve-zovi Rijeke rijetko su bez velikih brodova. Pa ipak, jako bismo pogriješili ako bismo Rijeku uopće pokušali uspoređivati s Trstom. Na Rijeci ima tek toliko prometa da taj mali grad od njega mogne živjeti te da se poneka zraka topline osjeti i na širem području svojim blagotvornim utjecajem.

S obzirom da smo već naprijed istakli trgovinu kao mjeru širenja poznavanja stranih jezika na hrvatskoj obali lako je pretpostaviti da, iako je poznavanje talijanskog jezika prošireno samo među poslovnim ljudima Rijeke, taj jezik ipak nije uspio stvoriti neku ravnotežu s hrvatskim, nije s njim uspio držati ni korak, a kamoli natkriliti ga brojem i važnošću ili ga istisnuti.

More je već ranije naplavilo jezik Mletaka u Rijeku. Hrvatski jezik, iako se u tome gradu hrvatski čak i misa čita, zaostao je zbog političkog položaja hrvatskog naroda u svjetovnoj kulturi pa se činilo potrebitim da se uvede svestrano naobraženi jezik u škole i sudove. Jezik Mletaka, koji je k tome igrao još neku ulogu i u trgovini,

tu je imao najviše izgleda. Taj jezik je uveden i tek onda se taj mletački jezik, dotada ograničen na saobraćanje sa strancima, počeo širiti u gradu, osvajati ženski svijet, a onda i školsku djecu, tako da se danas u ovome gradu može naći vrlo malo poslovnih ljudi koji ovaj jezik govore i pišu dobro, ali vrlo mnogo ljudi koji ga govore osrednje ili loše, a hrvatske riječi miješaju u tolikoj mjeri da ih je smiješno čuti.

Marljivošću svojih žitelja i općim povećanjem blagostanja Rijeka je od hrpice malih kuća uskoro postala omanji ali lijep i uredan gradić. Javni red je tako tražio da ulice, javne zgrade, uredi i lukovi nad ulicama napokon dobiju i ime pa su imena na pločama napisana na talijanskom, iako većina puka taj jezik nije razumjela. Zbog toga, a i zato što je riječka trgovina većinom vezana uz talijanske luke talijanski se govori čak i u maloprodaji, talijanski je k tome jezik naobraženog sloja, talijansko je kazalište, talijanski se govori u savjetu Općine, talijanski se govori na sudu, mletački jezik je napokon prodro i među mornare i ribare, pa i među piljarice Rijeke koje pentaju talijanski. Zbog svega toga Rijeka se strancu može pričiniti kao talijanski grad.

Međutim, taj talijanski izgled Rijeke samo je izvanjski izgled kojim se strancu sakriva pravi hrvatski značaj toga grada. Razlog može biti dvojak. Najprije on može biti praktičan - na zapadu se čovjek može sporazumjeti jednim poznatim jezikom. Tu može biti i malo taštine, čovjek se strancu može s tim jezikom i malo svidjeti. Ako talijanski izgled Rijeke priznamo kao neophodan za saobraćanje sa strancima, onda u njemu ipak moramo vidjeti samo svečanu odoru koja se oblači onda kad se strancu želimo predstaviti i dopasti mu se.

Ne želeći Rijeci ovo zamjeriti moram primijetiti da se Rijeka pod utjecajem pomorske trgovine i s tim vezanog poznavanja talijanskog jezika brzo uzdigla do jednog od najljepših gradova Hrvatske. Bilo bi pogrešno priječiti širenje talijanskog jezika ukoliko je on prirodni posljedak i proizvod pomorskog prometa na hrvatskoj obali. Stoljećima je tamošnjim Hrvatima učenje i poznavanje tako svestrano naobraženog jezika bilo korisno i neophodno za ophođenje sa strancima i izobrazbu svoga duha.

No s obzirom da ovdje govorim o činjenicama to mirno nastavljam s nabravanjem:

Naprijed smo vidjeli kojim se sredstvima talijanski jezik širi u Rijeci. Lučki promet, računovodstvo poslovnog čovjeka, kazalište, konverzacija naobraženih, savjetovanište općinske dvorane, sudovi, škola, sve kao da postoji zato da bi se taj jezik što više proširio. Pa ipak, unatoč svemu tome talijanski nije uspio natkriliti i potisnuti zaštićeni domaći hrvatski jezik. Činjenica je da je nekadašnji Općinski savjet Rijeke posve zaboravio osnovati jednu jedinu hrvatsku osnovnu školu ne samo u samom gradu Rijeci, već i u njemu povjerenom i isključivo hrvatskom Districtus fluminensisu. S obzirom da je u tome Okrugu smatrao hrvatsku školu posve suvišnom, a talijanske škole bile posve neprikladne za isključivo hrvatsko seosko pučanstvo, to je svih 4.000 žitelja toga Okruga ostalo posve bez osnovnih škola sve do ukidanja Općinskog savjeta. Tek posljednjih godina uspjelo je mjesnoj političkoj vlasti učiniti prve korake prema ukidanju ovog nepodnošljivog stanja.

U nekadašnjoj Riječkoj općini nije se prema tome moglo manje učiniti za njegu hrvatskog jezika nego što se učinilo. Hrvatski je napušten i prepušten sam sebi, ostavljen je bez ikakvih sredstava u borbi s talijanskim. Pa ipak, hrvatski jezik izdržao je sa stranim jezikom tu nejednaku borbu dosada s najboljim uspjehom. Dok poslovni ljudi i naobraženi sloj govore talijanski kad sklapaju poslove ili u međusobnom razgovoru, između 8.000 žitelja Rijeke ima mnogo onih koji talijanski jedva razumiju, ili ga uopće

ne razumiju. K tome, u svim slojevima društva bez iznimke, dakle između 8.000 žitelja toga grada, nema ni jednoga u Rijeci rođenog čovjeka koji hrvatski ne bi govorio onako dobro i tečno kako se govori materinskim jezikom. Svećenstvo, učitelji tamošnjih srednjih i pomorskih škola, pa gimnazija, kapetani brodova, brodovlasnici, trgovci i mešetari, suci i odvjetnici, liječnici, mornari i ribari, ukratko, svi slojevi riječkoga društva bez ikakve iznimke govore hrvatski onako kako se govori materinski jezik.

Kako je poznavanje hrvatskog jezika opće prošireno na Rijeci i kako dobro se tamo govori hrvatski, može reći i to, da su se meni za mog boravka na Rijeci svi organi vlasti, korporacije i savezi toga grada bez iznimke obratili na hrvatskom. Oni su i pojedinačno svi vrlo tečno sa mnom razgovarali na tome jeziku. Da bi se ova opća proširenost hrvatskog jezika u gradu Rijeci približno izrazila brojevima valja reći da je u tamošnjim glavnim i kolegijalnim crkvama služba Božja u liturgiji već stoljećima hrvatska, te da iskustvo tamošnjih duhovnih vlasti kaže da se od 8.000 žitelja Rijeke godišnje 5.000 ispovijeda na hrvatskom, dok se oko 3.000 ispovijeda na talijanskom, što još ne znači da ovih 3.000 ljudi ne zna hrvatski nego samo to da se oni više vole ispovijedati na tome višem jeziku konverzacije kod svećenika koji taj jezik znaju.

Tamošnji je općinski savjet spoznao potrebu da se ovo opće i temeljito poznavanje hrvatskog jezika odrazi i u školstvu. Okolnost da se u tamošnjoj gimnaziji našao samo jedan učenik stranac pobudila je tamošnju gimnazijsku vlast da talijanski kao dotadašnji nastavni jezik bar u nekim predmetima i razredima zamijeni opće poznatim hrvatskim jezikom.

Poznato je da se narodni jezik gradova i krajeva najbolje može vidjeti iz školske statistike. Tako i ja uzimam podatke iz nepristranih službenih izvora od škole do škole. Evo tih podataka.

a) Riječku gimnaziju pohađaju djeca sa čitave hrvatske obale, te iz susjedne Istre i Kvarnerskih otoka. U ovoj školskoj godini ima 55 učenika, od toga ih 54 govori hrvatski a smo jedan ne zna hrvatskoga jezika.

b) Tamošnju pomorsku školu pohađaju ponajviše djeca iz samog grada Rijeke. Ove godine ima 5 učenika, svi govore hrvatski.

c) Ostale riječke srednje škole pohađaju dakako samo djeca iz grada Rijeke. Ove godine ima 253 učenika, od toga 204 hrvatskoga jezika, a samo 49 koji taj jezik ne znaju.

Ukoliko ne računamo gimnaziju kao školu koju tamo posjećuju djeca iz šireg kruga i pogledamo pomorsku i ostale srednje škole vidjet ćemo da od 258 učenika njih 209 govori hrvatski, a samo 49 taj jezik ne zna. Među njima nisu samo Talijani, nego i svi drugi naprijed specificirani stranci, a osobito djeca vojnika i državnih činovnika.

Ukoliko ove odnose koje su pokazale škole cijele Rijeke prenesemo na 8.000 žitelja toga grada vidjet ćemo da tamo ima:

onih što govore hrvatski	6 480
<u>onih koji hrvatskoga ne znaju</u>	<u>1 520</u>
Ukupno	8 000

Ako tome dodamo 4.000 Hrvata Districtus fluminensis prema naprijed navedenom službenom popisu pučanstva Banske vlade, onda se ova analiza poklapa s tim popisom.

To nam kaže da je odnos onih što u Rijeci govore hrvatski i stranaca 6:1, međutim da je samo 1/3 tih stranaca talijanska.

Za moga boravka na Rijeci pribivao sam u tamošnjoj gimnaziji, pa i u ženskoj školi nekim ispitima pa sam se mogao uvjeriti da ta djeca hrvatski govore lako i ispravno. Nisam se mogao nadiviti lakoći kojom se ta djeca izražavaju ne samo kad deklamiraju nego i na samom ispitu, kad odgovaraju na pitanja postavljena na hrvatskom jeziku.

Ali hrvatski se širi i u društvenom životu Rijeke, znanje jezika sve je bolje, dijelom zato što se na hrvatskom sve više konverzira, a i zato što se povremeno održavaju i kazališne predstave na hrvatskom jeziku.

U kojoj mjeri i koliko svrsishodno je domaći jezik bio u uporabi u toku posljednjeg stoljeća već gore smo vidjeli.

Sve ove okolnosti kažu da se tu ne radi o denacionaliziranju talijanske Rijeke, nego da je hrvatska Rijeka tijekom stoljeća napokon došla do spoznaje svoga jezika, te da ovaj jezik traži svoja prava u javnom životu koja mu pripadaju zbog njegove proširenosti i zbog svrsishodnosti javne, političke i pravne uprave u smislu svevišnje carske riječi od 7. travnja 1850.

Iz ovog činjeničnog prikaza mojih vlastitih opažanja na licu mjesta Vaša će Ekscelencija izvoljeti razabrati:

1. da od 12.000 žitelja nekadašnje Riječke općine 4.000 ne zna ni jedan drugi jezik osim hrvatskoga, ne govori ga i ne razumije,
2. čak i između 8.000 žitelja samog grada Rijeke nema ni jednoga jedinog tamo rođenog koji ne bi govorio i razumio hrvatski kao materinski jezik, dakle s lakoćom,
3. mletački jezik postoji među boljim slojevima Rijeke kao okvir više kulture, a nikako kao opći narodni jezik, jer je narodni jezik tamo hrvatski.

Ako dobro osmotrimo prikazani zemljopisni položaj grada Rijeke odmah ćemo shvatiti da je to grad koji odvajkada pripada hrvatskom narodu, osobito zato što je taj grad usko okružen najčišćim hrvatskim elementom, dok je jezik strane zemlje, kojega neki sada tako žarko brane, naplavina, pa se tu nikako ne može raditi o denacionaliziranju. Hrvatski jezik je u Rijeci ustvari tako široko rasprostranjen, a potreba za tim jezikom je u tome gradu tako velika i nezaobilazna da, kad bi žitelji grada Rijeke na samo tri dana taj jezik zaboravili, oni bi ga morali naučiti da bi ojačali opće životne funkcije grada. Jer tada svećenik ne bi razumio penitenta, brodovlasnik kapetana, mešetar i trgovac svoga podređenog, prodavač mušteriju, upravni činovnik jurisdikcionirane, sudac ne bi razumio stranke, odvjetnik klijente, sluga i radnik gospodara i poslodavca, uopće, građanin se ne bi mogao sporazumjeti sa sugrađaninom.

Već prije sam naveo da mletački jezik na Rijeci i ne važi kao narodni jezik, već samo kao viši jezik kulture i naobraženih, koji ujedno, ako su rođeni Riječani, znaju i hrvatski.

Da bi se shvatila ova dvojezičnost naobraženog sloja na Rijeci ističem da ovo nije samo fenomen Rijeke. To se čuje posvuda u Austriji, a i inače na zemaljskoj kugli gdje postoje slični uvjeti. Posvuda zemlje što su u naobrazbi zaostale za drugima prihvaćaju neke uljuđene jezike u većoj ili manjoj mjeri. Tako je ranije bilo u Poljskoj, u Ugarskoj, pa u Hrvatskoj s jezikom Rima. U duždevo doba bilo je tako na Jonskim otocima, u Moreji, u Levantu, Dalmaciji i Istri, na jadranskim otocima i na hrvatskoj

obali s mletačkim jezikom. Tako je sada s njemačkim jezikom u slovačkim i ugarskim zemljama. S obzirom da su takvi jezici nositelji naobrazbe koja se može širiti uz stanoviti stupanj blagostanja, prirodno je da će se takvi jezici najprije učvrstiti u gradovima da bi iz gradova zračili donesenu kulturu najprije u domaći jezik, a onda u sve uglove odnosno zemlje. Takvi jezici su onda apostoli i organi koje valja prihvatiti, njima se služi providnost da bi šire krajeve otvorila kulturi. Međutim, svakom stvarnom apostolu je poznavanje i njihovih prvobitnih jezika najpreča briga, on može djelovati u dotičnom narodu i širiti svoju svetu misiju tek onda, ako se s tim narodom jezično u punom smislu riječi identificirao. Strani uljuđeni jezici su prema tome u ljudskim prilikama neprocjenjivi kao sredstvo pobuđivanja kulture, oni su čak i neophodni. Međutim, stvarna i opća naobrazba moći će se kod svakog naroda postići jedino na njegovom prirodnom jeziku.

Može se dogoditi, a nerijetko se i dogodi da uljuđeni jezik ne uspije odmah ispuniti svoju uzvišenu misiju i pobuditi domaću kulturu, dovesti je do stupnja kad će ona, iako pod brižnim okom svoje njegovateljice, donekle moći hodati na vlastitim nogama. Tada se poznavanje stranoga jezika toliko nagomila na nekim mjestima i točkama da obsegne čak i niže slojeve pučanstva nekoga grada. U tome slučaju bi oporba odnosnoga naroda bila zapravo usmjerena protiv kulture same. S druge strane bilo bi potpuno neopravdano ako bi iza širenja uljuđenog jezika stajale teritorijalne pretenzije umjesto širenja duhovne naobrazbe. Onda bi sumnjičavost podjarmljenog naroda prema takvom uljuđenom jeziku bila opravdana.

Da ne bismo zaboravili hrvatsko i talijansko narječje koje se govori na Rijeci, a ne želeći se ipak upuštati u filološke dedukcije, primjećujem da hrvatsko narječje Rijeke odgovara narječju čitave okolice, dok je talijanski jezik prodro jedino u obliku mletačkoga dijalekta. Poznato je da se mletačko narječje znatno razlikuje od književnoga talijanskog jezika, dok se hrvatsko narječje obale vrlo malo razlikuje od hrvatskoga književnog jezika. I dok je malo onih koji talijanski dobro govore, odvjetnici i suci rođeni na Rijeci mogu bez ikakvog teorijskog studija govoriti i pisati uzorno hrvatski već poslije nekoliko tjedana vježbe. Da se riječki odvjetnici znaju dobro izražavati na hrvatskom to sam naprijed istaknuo s pohvalama. Da i suci dobro znaju hrvatski znaju ne samo domaći sudski činovnici na Rijeci nego i ja. Ja sam naime opazio kod Banskog stola da riječki suci znaju hrvatski dobro i temeljito, da im je to poznavanje urođeno.

Nekadašnja Riječka općina i Okrug imala je prije reorganizacije u zadnje tri godine institucije analogne bakarskim institucijama, štoviše one su bile uzorne. Uprava je kao i tamo bila povjerenjena općinskom savjetu koji je u okolnim mjestima provodio svoje odluke preko mjesnih sudaca. Taj savjet bio je kao i onaj u Bakru nezavisan od Gubernija, ali mu je kao i tamo na čelu stajao namjesnik guvernera u osobi riječkog kapetana ili njegova punomoćnika, riječkog potkapetana. U građanskim parnicama u prvoj instanciji nadležan je bio *Judicium civicum et districtuale* kao u Bakru. Taj se sastojao od *judexa rectora capitanealis*, kojega je imenovao riječki kapetan, i četiri *judices rectori communitativi*.

Odavde pravni put vodi, kao i u Bakru, na *Sedria capitanealis* u Rijeku kojoj predsjedava riječki kapetan ili potkapetan, ali je imenuje općinski savjet. Ova *Sedria* je prva instancija u krivičnim stvarima. To su različiti organi ovoga općinskog sudstva koje, kako vidimo, potpuno odgovara bakarskom. Sada se javlja jedina razlika između Bakra i Rijeke poslije godine 1836. u tome što pravni put riječke *Sedria capitanealis*

ne vodi kao u Bakru na Banski stol u Zagrebu nego umjesto toga na ugarske organe i dalje, kao inače, na Stol sedmorice toga Kraljevstva.

To su sudovi Riječke općine ograničeni na njezine uske granice koje ta Općina i Okrug plaćaju.

Osim općinskih sudova na Rijeci su postojali još i slijedeći organi sudbene vlasti:

1. Mjenično-pomorsko-trgovački sud za stručne parnice u prvoj instanciji. Područje nadležnosti ovoga suda obzelo je Bakarsku i Riječku općinu i Kameralni okrug Vinodol.

2. Kraljevski gubernij koji kao nadzorni organ ima političke i upravne atribute, a istodobno djeluje i kao druga instancija.

a) Za sve građanske i krivične osude u stvarima što su započele u Okrugu Vinodol na tamošnjoj Sedes dominalis. Daljnji pravni put vodio je, kako sam naprijed primijetio, u tim pravnim stvarima na Banski stol u Zagrebu, a onda na Stol sedmorice u Ugarsku.

b) Za poslovanje Okruga Vinodol, Bakarske općine, kao i Riječke, a u stvarima koje ne dolaze pred riječki Mjenično-pomorsko-trgovački sud daljnji pravni put vodi u tim parničnim stvarima poslije 1840. odavde na Stol sedmorice u Ugarsku.

Što se pak tiče jezika različitih sudova na Rijeci, on nije bio propisan zakonom, a po tradiciji i praksi postupalo se različito već po različitosti prirode i položaja.

Počnimo ponajprije s općinskim sudovima, a onda prijedimo na organe mjesne vlasti.

To su bili: *Judicium civicum et districtuale* i *Sedria capitanealis*. Tu su uobičajeni službeni jezici bili latinski i talijanski s obvezom da ako predmet ide preko granica tih sudbenih područja zbog žalbe mora biti preveden na latinski. Osude viših sudova donosile su se na latinskom, a u zadnje doba također i na mađarskom.

Međutim, i u to doba prihvaćanje i odgovarajuće rješavanje hrvatskih podnesaka na tim općinskim sudovima nikada nije bilo zabranjeno.

Drugačiji običaji vladali su što se tiče poslovnog jezika na riječkom Mjenično-pomorsko-trgovačkom sudu. I tu je postalo uobičajeno da se primaju podnesci pisani na drugim jezicima, a da je sud donosio odluke na talijanskom jeziku. Međutim, njih nije trebalo prevoditi ni ako su stizali pred Gubernij, pa ni pred Stol sedmorice. Ovaj viši sud donosio je presude kao obično na latinskom, a kasnije i na mađarskom jeziku.

Gubernij kao mjesna vlast na Rijeci postupao je kao druga instancija u mjenično-pomorsko-trgovačkim stvarima latinski i talijanski, a u drugim građanskim i krivičnim predmetima u njegovoj nadležnosti latinski, bez obveze da se podnesci što bi stigli na hrvatskom prevedu na neki drugi jezik.

Kad su 1850. reformirane pravne, sudbene i upravne prilike u Hrvatskoj i Slavoniji, općinska sudbenost ukinuta je i na području nekadašnje Riječke općine i Okruga, kao i drugdje, a na njezino mjesto uvedeno sudstvo mjesne vlasti. To je bio kraj *Judicium civicum et districtuale*, kao i *Sedria capitanealis*. Ukinut je nekadašnji Gubernij ograničen na Primorje (Rijeka, Bakar i Vinodol) a umjesto njega imenovana je na Rijeci Španovina nadležna ne samo za Primorje, već i za velik dio nekadašnje Zagrebačke županije, tj. Gorski kotar. Sudbenost nekadašnjeg samostalnog Mjenično-pomorsko-trgovačkog suda prešla je na novoosnovani Zemaljski sud nadležan za

svo područje Španovine. Kao prva instancija za manje pravne sporove osnovan je Okružni sud na Rijeci s nadležnošću:

a) nekadašnja Riječka općina s Okrugom žitelja	12 500
b) dio otkinut od nekadašnje Općine Bakar žitelja otprilike	2 300
c) dio otkinut od nekadašnje Zagrebačke županije žitelja otprilike	5 700
Ukupno žitelja	20 500

Krajevi navedeni pod b) i c) napučeni su čisto hrvatskim pučanstvom. Odnosi narodnosti su prema tome u Riječkoj općini i Okrugu s obzirom na područje sudbene nadležnosti Okružnog suda na Rijeci kako slijedi:

Hrvata	17 808
Slovenaca	1 677
Talijana	691
Dalmatinaca	96
Ostale narodnosti	326
Ukupno	20 598

Poslije ovih povijesno-statističkih razmatranja pristupam nabranjanju sudbenih organa u novoosnovanoj Riječkoj španovini. To su, kao i inače u Austrijskoj Carevini, bez iznimke sudovi mjesne vlasti:

I. u nekadašnjem Gorskom kotaru Zagrebačke županije:

- 1) Okružni sud Čabar sa sjedištem u Čabru, oko 7.500 žitelja čistih Hrvata,
- 2-3) sjedinjeni Okružni sud Brod-Mrkopalj sa sjedištem u Brodu na Kupi s oko 27.500 žitelja, sve čistih Hrvata,

II. u nekadašnjem Kameralnom okrugu Vinodol:

- 4) Okružni sud Crikvenica s privremenim sjedištem u Crikvenici s oko 16.500 žitelja, sve čistih Hrvata,

III. u nekadašnjoj Bakarskoj općini i njezinom Okrugu:

- 5) Okružni sud Bakar što se sastoji iz nekadašnje Općine Bakar i jednog dijela Kameralnog okruga Vinodol sa sjedištem u gradu Bakru s oko 16.500 žitelja, sve samih Hrvata,

IV. u nekadašnjoj Riječkoj općini s Okrugom:

- 6) Okružni sud Rijeka osnovan, kako sam naprijed pokazao na sastavnim dijelovima triju nekoć nazavisnih jurisdikcija (Zagrebačka županija, Općina Bakar, Općina Rijeka) sa sjedištem na Rijeci, oko 20.000 žitelja, od toga 17.808 Hrvata i 691 Talijan,
- 7) Zemaljski sud sa sjedištem na Rijeci i područjem nadležnosti Španovine, žitelja oko 88.000, od toga jedva oko 700 Talijana, sve ostalo su samo Hrvati.

Pitanje jezika koji će biti uredovni na ovim sudovima može se riješiti slijedeći povijesno načelo i načelo narodnog jezika odnosno pučanstva.

Priklanam se ovom posljednjem u smislu previšnje odluke od 7. travnja 1850, ali ipak smatram da tu valja voditi računa i o povijesnom načelu, dijelom da bi se pokazalo slaganje i neslaganje između ovoga načela i načela narodnoga jezika, a dijelom da bi se pokazale prave granice i povijesno pravo talijanskog kao službenog jezika u Hrvatskoj te da bi se to usporedilo s naprijed navedenim namjerama riječkih odvjetnika.

Ukoliko bismo ove mjesne sudbene vlasti usporedili s nekadašnjim općinskim institucijama i drugim organima ove vrsti koji su osnovani umjesto onih ranijih, od toga bi se mogla napraviti ovakova slika:

I. Okružni sudovi Čabar, Brod i Mrkopalj nasljednici su nekadašnjih sudbenih stolica u bivšem Gorskom kotaru, te patrimonijalnih sudova Zagrebačke županije.

II. Okružni sud Crikvenica nasljednik je patrimonijalnog suda Sedes dominalis u Vinodolu.

III. Okružni sud Bakar nasljednik je municipalnog Judicium civicum et districtuale u Bakru, kao i patrimonijalnog Sedes dominalis u Vinodolu.

IV. Okružni sud na Rijeci nasljednik je:

- a) sudbene stolice i patrimonijalnih sudova Zagrebačke županije,
- b) Judicium civicum et districtuale u Bakru,
- c) Judicium civicum et districtuale na Rijeci.

V. Zemaljski i okružni kolegijalni sud na Rijeci je:

- a) za processus montanus, nasljednik nekadašnje Županijske sedrije u Zagrebu, kao i nekadašnjeg Okružnog stola za Hrvatsku i Slavoniju,
- b) za Vinodol nasljednik nekadašnjeg Gubernija Rijeka kao i Okružnog stola Hrvatske pa Banskog stola iste Kraljevine,
- c) za Bakar nasljednik nekadašnje Sedria capitanealis u Bakru,
- d) za nekadašnju Riječku općinu nasljednik Sedria capitanealis na Rijeci,
- e) za čitavo nekadašnje Primorje u parničnim stvarima nasljednik Mjениčno-pomorsko-trgovačkog suda na Rijeci,
- f) za Gorski kotar, također u parničnim stvarima, nasljednik Mjениčno-trgovačkog suda u Karlovcu.

Iz ovoga slijedi da sadašnji sudovi područja Zemaljskog suda na Rijeci obziđu čitavi svijet nekadašnjih sudbenih organizama, te da se ni u kojem slučaju ne mogu smatrati isključivim vlasništvom grada Rijeke i to utoliko manje što oni nisu po nekoj nužnosti dobili sjedište na području Općine Rijeka.

Ukoliko na temelju izloženog, a slijedeći povijesno načelo budemo tražili zaključak o uredovnom jeziku suda, morat ćemo primijeniti načelo da prava i dužnosti oporučitelja ad vires successionis prelaze na nasljednika, a to daje slijedeće:

I. Sudbene stolice i patrimonijalni sudovi Zagrebačke županije u Gorskom kotaru poslovale su ranije po općem običaju latinski. God. 1848. su ovi posljednji ukinuti, dok su oni prvi uveli hrvatski narodni jezik u svoje poslovanje kojega su 1850. ostavili u nasljedstvo svojim nasljednicima, a to su okružni sudovi Čabar, Brod i Mrkopalj. Prema tome, povijesno je osnovano da se ovi sudovi u svome poslovanju služe isključivo hrvatskim jezikom.

II. Patrimonijalna Sedes dominalis u Vinodolu također je poslovala na latinskom jeziku. Kad je 1848. ukinuta, njezina je nadležnost prešla na gubernijalnog povjerenika u Vinodolu, koji je slijedeći potrebe sudbenog područja i odluke Hrvatskog sabora, 1848. u svoje poslovanje uveo hrvatski narodni jezik ostavivši taj jezik svome nasljedniku, Okružnom sudu Crikvenica, čime se uporaba hrvatskoga jezika na Okružnom sudu Crikvenica i povijesno sama po sebi legitimira.

III. Nekadašnji *Judicium civicum et districtuale* u Bakru poslovao je ranije talijanski. Ja sam već gore pokazao da je ova samostalna općina već 1848. uvela domaći hrvatski jezik u svoje poslovanje na temelju vlastite odluke, ostavivši taj jezik 1850. svom nasljedniku, Okružnom sudu u Bakru. I latinski jezik nekadašnje *Sedes dominialis* u Vinodolu zamijenjen je 1848. hrvatskim, pa je taj jezik ostavljen nasljedniku, Okružnom sudu u Bakru 1850. Povijesno je osnovano da se Okružni sud Bakar u svim svojim službenim činima služi hrvatskim jezikom.

IV. Koji jezik bi slijedeći ovo povijesno načelo trebao biti uredovni jezik Okružnoga suda na Rijeci? Nastojmo i ovo pitanje riješiti slijedeći isto načelo nasljedstva:

a) Sudbene stolice i patrimonijalni sudovi nekadašnje Zagrebačke županije ostavile su, kako smo naprijed ad I. pokazali, hrvatski jezik. Iz toga slijedi da se nekadašnji dijelovi Zagrebačke županije priključeni Okružnom sudu Rijeka već sa stajališta povijesti moraju nužno i isključivo služiti samo hrvatskim jezikom.

b) *Judicium civicum et districtuale* u Bakru, kako smo gore ad III pokazali, također je Okružnom sudu u Rijeci ostavio u nasljedstvo samo hrvatski jezik zbog čega se taj Okružni sud, s obzirom na njemu pridružene nekadašnje dijelove Općine Bakar, već zbog povijesnih razloga mora služiti isključivo hrvatskim jezikom.

c) *Judicium civicum et districtuale* na Rijeci poslovao je talijanski pa je taj jezik ostavio u nasljedstvo Okružnom sudu na Rijeci 1850. Prema povijesnom stajalištu Okružni sud Rijeka bi s obzirom na jezik nekadašnje Riječke općine i njezina Okruga morao prihvatiti talijanski jezik sa svim povijesnim služnostima vezanim uz daljnji pravni put toga jezika.

V. Prijedimo sada na povijesno opravdanje uredovnog jezika Zemaljskog i okružnog kolegijalnog suda Rijeka:

a) Sedria Zagrebačke županije, kao i ukinuti Okružni stol Hrvatske i Slavonije, uredovali su ranije ex usu latinski. Međutim, već godine 1848. oni su kao i ostali sudovi ove Kraljevine prihvatili hrvatski za uredovni jezik i predali ga 1850. svome nasljedniku, Zemaljskom sudu na Rijeci. Jasno je, dakle, da se ovaj Zemaljski sud s obzirom na njemu pripojeni Gorski kotar Zagrebačke županije u svojim uredovnim činima ima služiti jedino i isključivo hrvatskim jezikom.

b) Riječki gubernij, Okružni i Banski stol za Hrvatsku i Slavoniju poslovali su prije 1848. uključivši i Okrug Vinodol također ex usu latinski. S obzirom da je 1848. s jedne strane prestala sudbenost Gubernija za Vinodol, a s druge je strane u Kameralnom okrugu hrvatski jezik uveden u sudbene poslove, a Okružni sudbeni stol Kraljevine Hrvatske i Slavonije kao i Banski stol te Kraljevine su već 1848. u svoje poslovanje uveli hrvatski jezik i predali ga svom pravnom nasljedniku, Zemaljskom sudu na Rijeci, to i povijesno stajalište u dovoljnoj mjeri obrazlaže i nalaže da se i Zemaljski sud na Rijeci s obzirom na Kameralni okrug Vinodol u svojim službenim činima služi isključivo hrvatskim jezikom.

c) Već naprijed sam naveo da je bakarska Sedria capitanealis 1848. uobičajeni latinski i talijanski uredovni jezik zamijenila hrvatskim jezikom. Ovaj je 1850. s prestankom Sedrija prešao na Zemaljski sud na Rijeci pa nema mjesta sumnjama u opravdanost uporabe hrvatskog jezika u Zemaljskom sudu na Rijeci s obzirom na povijesno stajalište i nekadašnju Općinu Bakar.

d) Ukinuta Sedria capitanealis na Rijeci poslovala je latinski i talijanski. Taj jezik ostavila je u naslijeđe Zemaljskom sudu na Rijeci. Taj Zemaljski sud bi prema tome

trebao, s obzirom na nekadašnju Riječku općinu, službeno upotrebljavati latinski i talijanski jezik s povijesnom služnošću za talijanski u slučaju daljnega pravnog puta.

e) Nekadašnji Mjениčno-pomorsko-trgovački sud na Rijeci poslovao je talijanski, ali je 1850. povodom odredbe visokog Ministarstva pravde od 28. srpnja 1850. Par. 7. i s tim vezanom fuzijom s tamošnjim Zemaljskim sudom prešao na talijanski. Gledajući strogo povijesno ovaj Zemaljski sud trebao bi u parničnim stvarima s obzirom na nekadašnje Primorje kao i Rijeku poslovati na talijanskom jeziku.

f) Mjениčno-trgovački sud u Karlovcu poslovao je 1848. latinski. God. 1848. zamijenio je taj jezik s hrvatskim pa je pod tim uvjetima parnična sudbenost za Gorski kotar nekadašnje Zagrebačke županije prešla pod Zemaljski sud Rijeku. Ako bismo jezično pitanje željeli riješiti već s povijesnog stajališta, ispostavilo bi se da Zemaljski sud na Rijeci u parničnim stvarima s obzirom na njemu pripojeni Gorski kotar treba govoriti isključivo hrvatski.

Sažmimo iz ovoga rješenja povijesnog načela rezultate u što kraćim i jasnijim rečenicama:

1. Čak i povijesni razvoj i pravo traže neopozivo da se na sudovima Čabar, Brod i Mrkopalj, kao i na Okružnom sudu Crikvenica i Bakar uvede hrvatski kao isključivi jezik.

2. Povijesno načelo također traži da se na Okružnom sudu na Rijeci upotrebljava samo hrvatski za novopripojene krajeve, ali da se za nekadašnju Riječku općinu upotrebljava talijanski kao službeni jezik sa svojim povijesnim podložnostima.

3. Napokon valja reći da je postulat povijesnog načela da Zemaljski sud Rijeke:

a) s obzirom na Gorski kotar uvede samo hrvatski jezik i to ne samo u građanskim i krivičnim predmetima, već i u parničnim, a da što se tiče Kameralnog okruga Vinodol i nekadašnje Bakarske općine hrvatski uvede samo u građanskim i krivičnim stvarima,

b) što se tiče nekadašnje Riječke općine valja u građanskim i krivičnim predmetima rabiti latinski i talijanski, a u parničnim talijanski i to za područje nekadašnje Riječke općine kao i za područje Bakarske općine i za Kameralni okrug Vinodol.

Pogledajmo sada ova načela malo pobliže:

Prvo se na prvi pogled čini važnijim i to ne samo zato što je to rezultat povijesti, već i zato što to povijesno rješenje istodobno odgovara previšnjoj carskoj riječi, potrebama pučanstva i sudbenosti, a i potrebama pravne njege. Njegovo K.K. Apostolsko Veličanstvo udostojalo se svojim previšnjim zaključkom od 7. travnja 1850. premilostivo odobriti Hrvatskom narodu njegov narodni jezik u javnim uredima. A kako je narod pod tim okružnim sudovima skroz hrvatski, ne samo što je pravedno, nego je i svrsishodno da mu se na njegovom jeziku i sudi.

Osim toga, na područjima tih okružnih sudova već se četiri godine posluje samo na hrvatskom, a pučanstvo se zbog toga smatra sretnim. Ono je zadovoljno da može tražiti pravdu na svome jeziku i mirno očekuje daljnje mjere visoke Vlade Njegova Veličanstva poslije ovoga velikog poboljšanja pravnih prilika.

Ja dakako znam da se riječko jezično pitanje ne može odnositi na pet okružnih sudova izvan grada Rijeke jer su ovi nadležni za isključivo hrvatsko pučanstvo. Pa ipak, konstatiram te činjenice što se odnose na te okružne sudove jer one objašnjavaju odnose narodnosti na području Riječkog zemaljskog suda. Iznosim to i zato jer su ti

okružni sudovi, koji su vezani uz Zemaljski sud na Rijeci, u jezičnim stvarima uz ovaj sud posredno vezani.

Stvarni prostor jezičnog pitanja zapravo je i isključivo grad Rijeka. Cijelo pitanje svodi se samo na Okružni i zemaljski sud na Rijeci. Prema tome, posve je isključeno u točkama ad 2) i 3) da bi povijesno rješenje bilo ono pravo, dakle da bi odgovaralo carskoj riječi i smislu pravednosti i pravne njege. Prema tome, jezično pitanje ne možemo smatrati riješenim. Mi ćemo prema tome nastaviti s našim ispitivanjem.

Prema naprijed navedenoj točki ad 2) uredovni jezik bi prema povijesnom načelu na Okružnom sudu na Rijeci morao biti uvijek i samo hrvatski, a onda opet isključivo talijanski i to ne malo jedan pa malo drugi, ili prema volji suda, već prema mjestu boravka stranaka.

Iako prvu polovicu ovoga načela moram smatrati očito točnom, jer ne samo što odgovara povijesti, nego i previšnjoj carskoj riječi, pravednosti i svrsi pravne njege, postoje još i druge okolnosti koje neopozivo traže da se Hrvatu sudi na njegovu jeziku. Pa iako prvu polovicu te točke, kako rekoh, smatram točnom, ipak moram zbog druge polovice tu točku u cijelosti smatrati nepravednom, nepraktičnom i neprihvatljivom.

Druga polovica ove točke odnosi se isključivo na granice nekadašnje Riječke općine. Već sam istakao da na području te općine živi oko 700 Talijana uz preko 11.000 Hrvata koji svoj materinski jezik govore i znaju potpuno i besprijekorno i to:

a) u selima oko Rijeke koja su nekoć pripadala Općini i koja ne razumiju ni jedne jedine talijanske riječi (Riječki okrug)	4 000	žitelja
b) u samom gradu Rijeci ima ljudi svih staleža što govore hrvatski bez iznimke	7 000	žitelja
Ukupno Hrvata	11 000	žitelja

Ne bi bilo pravedno ako bi se ove Hrvate prisililo da se suprotno smislu carske riječi odreknu svoga narodnog jezika, te da ta većina traži pravdu na stranom i njoj nerazumljivom jeziku.

Tu se vidi da je druga polovica rješenja na temelju povijesnog načela očigledno nepravedna.

Ono je k tome još nepravedno i neprirодно.

Na okružnim sudovima se pravne stvari razmatraju zbog svoje beznačajnosti većinom usmeno uz neposredno sudjelovanje stranaka i bez pristupa odvjetnika. Stranci koja traži pravdu valja prema tome dati mogućnost da je traži na svom narodnom jeziku te da se na tome jeziku donese i presuda.

U austrijskom zakonodavstvu odavna je važna istina i pravni aksiom da se u svim stvarima, a osobito u krivičnima, žalbe i iskazi stranaka iznose po mogućnosti njihovim vlastitim riječima, a to će reći da zapisnike valja voditi i na njihovu jeziku.

Bez te pravne zaštite dolazi u pitanje najočiglednije pravo stranke koja ne zna konvencionalni sudbeni jezik čak i ako su sudski činovnici poštteni, ako su pak nepoštteni stranka je k tome izložena i šikaniranjima. Neophodno je dakle da se ova vrst pravne zaštite ponudi onima koji traže pravdu.

Prije posljednje reforme pravosuđa ovaj nedostatak bio je na nekadašnjim općinskim sudovima Rijeke možda i najvažniji. Dok je s jedne strane, suprotno od ostalih

općinskih i patrimonijalnih sudova zemlje, kod gradskih sudbenih vlasti na Rijeci vladao hvalevrijedni duh reda, s druge strane, ljudi su se navikli na neke mehanizme koji su postali običajem, pa se u tom smislu uopće nije vodilo računa o urođenom narodnom jeziku tamošnjeg pučanstva, a iskazi stranaka što su sudjelovale u sudbenim poslovima zapisivali su se isključivo na talijanskom jeziku. To je bilo suprotno stvarnoj svrsi pravne njege. Zar ćemo dopustiti da se to nepravedno stanje i postupanje prema narodu u gradu i nekadašnjem Okrugu Rijeka ozakoni čak i poslije naprijed navedene previše carske riječi?

Od svih zamjerki koje se mogu predbaciti navedenoj točki 2) zacijelo je najozbiljnija njezina nepraktičnost.

Prema toj točki na okružnim sudovima Rijeke trebala bi postojati dva jezika. Svaki bi bio vezan na određene teritorije i bio bi isključiv prema drugome.

Sudac bi prema tome podneske ne-Riječana primao hrvatski, a podneske Riječana talijanski. Zapisnici bi se na raspravama i kod saslušanja vodili s prvima hrvatski, a s drugima talijanski. Kod postupanja s pojedinim strankama to bi doduše bilo dosadno, ali bi s primjerenim naporom ipak bilo izvodivo.

No kako će se to postići, ako se u jednoj pravnoj stvari sretnu stranke iz različitih jezičnih područja?

Pokušajmo to osvijetliti primjerom. Npr. jedna stranka iz Rijeke tuži stranku koja nije iz Rijeke. Tužba se podnosi na talijanskom jeziku. Tuženi zna samo hrvatski i neće tužbu moći razumjeti. Tko će ovdje biti tumač? Protivne stranke sigurno ne, jer one traže svoje pravo pa se i služe jezikom kako ga povijesno načelo preporuča. Ni sudac neće biti tumač, jer je po svome položaju, eto, sudac. Isto tako, ako netko izvan Rijeke tuži Riječanina i tužbu podnese na hrvatskom jeziku, ovaj, iako dobro zna hrvatski i razumije ga, neće tužbu htjeti razumjeti jer mu, s obzirom da je tužen, može i koristiti da se pravni spor time zavlači i oteže. I tko će sada biti tumač? Uzmi-mo sada da se ova stvar u gotovo bezizglednoj situaciji zbog dokonih jezičnih formalnosti ne znam na koji način ipak približi presudi. Onda će tu presudu u svim stadijima svakako valjati napisati na hrvatskom i talijanskom jeziku. Ta i druge stvari pojačane i umnožene živom maštom odvjetnikâ i podržane pakošću pojedinaca doveli bi u vrlo kratko doba do potpunog zamiranja pravde na tamošnjem Okružnom sudu. Eto, baš u zadnje doba dogodilo se na Banskome stolu da su riječki odvjetnici koji nisu dobro razumjeli odredbu Vaše ekscelencije od 16. prosinca 1851. Z. 14. 951 tražili poništenje nekih osuda sastavljenih na hrvatskom jeziku i to samo zato što su one bile sastavljene na hrvatskom, a po njihovom su mišljenju morale biti sastavljene na talijanskom.

Da bismo završili s razmatranjima druge točke konstatiram da čak i po rezultati-ma povijesnog načela Okružni sud na Rijeci za veći dio područja svoje nadležnosti mora poslovati isključivo na hrvatskom jeziku. Međutim, s obzirom da sudac, kao i obje polovice njegovog Okruga i tamošnji odvjetnici vrlo dobro znaju isti jezik, a to je domaći hrvatski jezik, s obzirom da bi drugi jezik usporio poslovanje suda, a možda ga i zakočio ne bi li bilo bolje da se zbog posve suvišnog jezičnog oblika s dosad nepoznatim mogućnostima spora za stranke sve radnje pravde izvode u svima razumljivom hrvatskom jeziku?

Neispravnije od drugoga je naprijed navedeno povijesno rješenje treće točke.

Prema toj točki bi na Zemaljskom sudu na Rijeci postojala čak tri uredovna jezika, hrvatski, talijanski i latinski. Ako prihvatimo da je na temelju zaključaka Hrvatskog sabora iz 1848, a i na temelju previšnje carske riječi od 7. travnja 1850. i stvarnog stanja stvari isključivi nasljednik latinskog u ovoj Kraljevini postao hrvatski, prema povijesnom načelu za Zemaljski sud na Rijeci još preostaju dva službena jezika sa svim neudobnostima i teškoćama toga jezičnog dualizma.

Ako je istina da bi, kako sam malo prije naveo, ovo posve zakočilo poslovanje Okružnog suda na Rijeci, na Zemaljskom sudu bi ovo zbog različitih sudbenih atribucija bilo još mnogo opasnije.

Prema onome što sam naprijed rekao o atribucijama predmetnog Zemaljskog suda bit će visokom uvidu Vaše Ekscelencije vrlo lako sačiniti si sliku svih teškoća kojima bi Zemaljski sud bio izložen primjenom zahtjeva povijesnog načela. Potruditi ću se istaknuti samo neka glavna načela ovakvog položaja.

Prema naprijed navedenoj trećoj točki Riječki zemaljski sud će poslovati:

1. u građanskim i krivičnim predmetima:

a) za Gorski kotar, nekadašnji Kameralni okrug Vinodol, kao i za nekadašnju Općinu Bakar isključivo hrvatski,

b) za nekadašnju Riječku općinu latinski i talijanski,

2. u parničnim stvarima:

a) za Gorski kotar isključivo hrvatski,

b) za Kameralni okrug Vinodol, nekadašnju Općinu Bakar i za nekadašnju Općinu Rijeka isključivo talijanski.

Ukoliko na mjesto latinskog jezika stavimo njegova neposrednog nasljednika - hrvatski dobit ćemo, slijedeći povijesno načelo, za taj Zemaljski sud opet dva uredovna jezika za parnične, građanske i krivične predmete. Svaki od tih jezika bit će upućen na stanovito područje. Jasno je da bi ovakva jezična podjela jednoga te istog područja sudbene nadležnosti za kratko doba dovela do neizbježnog umiranja svih oblika pravne njege. U dokaz toga dovoljno je bilo prikazati stanje Okružnog suda na Rijeci. Te primjedbe ističem ovdje osobito s razloga što je povijesni slijed ovdje doveo hrvatski jezik kao nasljednika latinskog neposredno na područje nekadašnje Općine Rijeka pa sud prema tome može čak i u strogo riječkim građanskim i krivičnim predmetima pisati hrvatski ili talijanski. Mislim da bi ovakvo miješanje nužno dovelo do većih trvenja.

Da bih i za ovu treću točku naveo neki primjer iz prakse i prikazao teškoće ovakve upotrebe jezika i pokazao kako bi to usporavalo pravnu njegovu na tome području bit će možda dobro spomenuti ovdje konkretan slučaj.

Riječki odvjetnik Gothardi, koji je usput rekao da kao rođeni Riječanin vrlo dobro govori i piše hrvatski, podnio je kao zastupnik Alojza Zamlića iz Gorskog kotara žalbu protiv Okružnog suda Brod-Mrkopalj kod Zemaljskog suda na Rijeci. Žalbu je napisao na talijanskom. Zemaljski sud nalazi da je potrebno da sasluša inkriminirani Okružni sud na okolnosti iz žalbe. Žalba se s odlukom od 11. listopada 1851. Z. 574. vraća istom sudu da se on izjasni. Međutim, s obzirom da talijanski jezik nitko ne razumije a još manje govori čim se napusti uže područje riječke i bakarske luke, tuženi Okružni sud izvješćuje 6. ožujka 1852. Z. 206 da nije u stanju odgovoriti na žalbu, jer je ta sastavljena na talijanskom kojega sud ne razumije. Međutim, s obzirom da Zemalj-

ski sud smatra za rješenje žalbe neophodnom izjavu tuženog Okružnog suda, moli izvješćem od 13. ožujka 1852. Z. 574 mene za savjet što će u tom slučaju učiniti. Vrijeme prolazi, a pravni spor Alojza Zamlića ne rješava se zbog ekstravagancije njegova odvjetnika. Uz taj jedan slučaj vezujem pitanje: ne bi li dostojanstvu i svrsi pravne njege više dolikovalo da su odvjetnik, kao i Zemaljski i okružni sud svi pisali svima dobro razumljivim hrvatskim jezikom?

Vratimo se sada našem predmetu. Najprije ćemo se pozabaviti građanskim i krivičnim predmetima.

Prema trećoj točki Zemaljski sud na Rijeci bi u ovim pravnim stvarima trebao na području nekadašnje Riječke općine uredovati latinski odnosno hrvatski, jer je taj jezik nasljednik latinskog, odnosno hrvatski i talijanski. No tko će odlučiti o izboru? Stranke? Bez obzira na to da bi se sudac u tome slučaju našao podložan volji stranaka, ove se ne moraju u svakom slučaju ni složiti. Pred sudom? Ali s obzirom da se sud sastoji od više votanata među članovima suda ne bi prestajala trvenja, a ta bi znatno umanjila dostojanstvo suda. Jedino što još preostaje jest da se ovo prijeporno pitanje riješi zakonom različitim od povijesnog načela a donesenim u skladu s previšnjom carskom riječju unaprijed. Pučanstvo rođeno u nekadašnjoj Riječkoj općini govori u svim staležima bez iznimke hrvatski. Ne bi li bilo prirodno da se ovaj prirodni, tamošnjim sucima i odvjetnicima, narodu i gradu, pa Okrugu Rijeka opće poznati organ uvede kao službeni jezik na tamošnjim sudovima, to više da čak prema povijesnom načelu Okružni sud Rijeka ionako mora poslovati na hrvatskom za 8.000 žitelja, a tamošnji Zemaljski sud za 76.000 žitelja također isključivo hrvatski?

Što se tiče službenog zemaljskog jezika na Rijeci u parničnim stvarima, treća točka povijesnog rješenja sadrži još veću suprotnost. U toj poslovnoj grani valja za Gorski kotar poslovati isključivo hrvatski, a za ostalo područje nadležnosti isključivo talijanski. K tome isključivo hrvatski kraj od Vinodola do Bakra, a i bitno hrvatsko pučanstvo nekadašnje Riječke općine mora pridržati talijanski kao uredovni jezik. Međutim, s povijesnog stajališta se u nekadašnjem Kameralnom okrugu Vinodol, u okružnim sudovima Crikvenica i Bakar kao i u nekadašnjoj Općini Bakar u okružnim sudovima Bakar i Rijeka, pa u tim nekadašnjim tijelima u građanskim i krivičnim stvarima, kao i u Zemaljskom sudu na Rijeci pravda izriče isključivo na hrvatskom jeziku. Sada ti isti krajevi, napučeni čisto hrvatskim pučanstvom moraju pred tim istim Zemaljskim sudom slušati presude na talijanskom jeziku.

Smatram da je ova kontradikcija riješena samom previšnjom carskom odlukom od 7. travnja 1850. prema kojoj Hrvatu valja dijeliti pravdu na njegovom jeziku. Ali primjećujem da je, bez obzira na previšnju carsku riječ, ovakvo stanje ništa drugo nego zlo koje se lako da ukloniti. Jasno je da ako sud ne samo u građanskim i krivičnim predmetima, nego, kao u ovome slučaju za Gorski kotar i u parničnim stvarima mora poslovati isključivo hrvatski, taj isti sud mora poslovati na istom jeziku i za druge krajeve, ako to traže prilike i narod. Ako pak stanem na stajalište toga kraja prirodno je da ako se tu građanske i krivične stvari rješavaju na jednom jeziku, i to na našem jeziku, isti sud u istom kraju mora i u parničnim stvarima također uredovati na istom narodnom jeziku.

Sjetimo se sada naprijed izloženih jezičnih odnosa prema kojima je:

a) područje nadležnosti Zemaljskog suda Rijeka napučeno čistim Hrvatima, osim samoga grada Rijeke,

b) čak i u samome gradu svi koji su tamo rođeni govore hrvatski kao materinski jezik. Ako sada pogledamo rezultate povijesnog rješenja tamošnjeg jezičnog pitanja dobit ćemo slijedeću tablicu:

Broj	Ime suda	Sast. dijelovi nadl.	Pučanstvo	Hrv.	Tal.	Ured. jez. u građ. i kriv.	Ured. jez. u parn.
I.	Okr. sud Čabar	G. Kotar	7 500	7 500		hrvatski	
II.	Okr. sud Brod-Mrkopalj	G. Kotar	27 500	27 500		hrvatski	
III.	Okr. sud Crikvenica	Kamer.okr. Vinodol	16 500	16 500		hrvatski	
IV.	Okr. sud Bakar	a) Opć. Bakar	16 500	16 500		hrvatski	
		b) Kamer. okr. Vinodol					
V.	Rijeka	a) G. Kotar	5 700	5 700		hrvatski	
		b) Opć. Bakar	2 300	2 300		hrvatski	
		c) Opć. Rijeka	12 500	11 800	700	talijanski	
VI.	Zem. sud Rijeka	a) G. Kotar	40 000	40 000		hrvatski	hrvatski
		b) Kamer. okr. Vinodol	24 400	24 400		hrvatski	talijanski
		c) Opć. Bakar	12 000	12 000		hrvatski	talijanski
		d) Opć. Rijeka	12 500	11 800	700	hrvatski talijanski	talijanski

Tu se vide slijedeće suprotnosti:

a) da na Okružnom sudu Rijeka za 11.800 Hrvata nekadašnje Riječke općine valja sudovati na talijanskom,

b) da za isto hrvatsko pučanstvo Zemaljski sud mora u građanskim i krivičnim predmetima sudovati hrvatski i talijanski, a za 47.800 Hrvata u Vinodolu, Bakru i Rijeci valja u parničnim stvarima sudovati talijanski.

Vidjeli smo da ovaj dio povijesnog rješenja jezičnog pitanja slabo odgovara potrebama pučanstva, pa i nesmetanom odvijanju pravne njege, te da se neće moći izbjeći otežavanje svih funkcija sudova na Rijeci, što nije potrebno kad pučanstvo i sudsko osoblje i napokon odvjetnici ionako svi dobro znaju hrvatski. Kad je tako, ne preostaje nam drugo nego osvrnuti se za drugim načelima prema kojima će se jezično pitanje moći napokon riješiti.

Već po prirodi stvari načelo valja tražiti u narodnosti i narodnom jeziku tamošnjeg pučanstva. Jer ako sudovi postoje da narodu izriču pravdu, narod tu pravdu

mora razumjeti, a to će reći da s narodom valja govoriti na njegovu jeziku, narodni jezik mora dakle biti i sudbeni jezik.

Hrvatski sabor je slijedio ovo načelo kad je 1848. s članom XI uveo hrvatski jezik u javne poslove, a Njegovo Carsko-Kraljevsko Apostolsko Veličanstvo je previšnjom odlukom od 7. travnja 1850. blagoizvoljelo premilostivo potvrditi ovu odluku.

To je jedino čvrsta, zakonita, a kako smo naprijed vidjeli jedina osnova koja hrvatskoj obali odgovara pa i nama mora poslužiti kao polazište.

Ja se nužno moram prikloniti tome načelu ne samo zbog naprijed izloženog prikaza jezičnih odnosa na licu mjesta, već i zato što je previšnja riječ u tome pitanju već izrečena pa se sada radi samo o tome da se ona i ostvari.

Međutim, s obzirom da se iz priloženog vidi da ima na Rijeci ljudi koji nastoje zaobići previšnju riječ, dobro će biti da moje mišljenje o konačnom rješenju jezičnog pitanja preispitam s obzirom na motive ovoga utoka:

Najprije o utoku riječkih odvjetnika od 20. rujna 1851.

Utok su potpisali odvjetnici

1. G. Renaldi,	5. N. Sziklász,	9. S. Sgardelli,
2. G. Blažić,	6. Fr. C. Thierry,	10. L. Dall'Asta,
3. L. Brelić,	7. A. Gotthardi,	11. V. Giačić.
4. P. Dabalà,	8. Dr. Randić,	

Osim L. Brelića, N. Sziklászya i dr. Randića svi ovi su u molbi za postavljenje naveli da znaju hrvatski u što sam se uvjerio iz spisa postojećeg uvodno-sudbenog povjereništva.

Međutim, dr. Randić i N. Sziklász vrlo dobro znaju hrvatski i na tome jeziku drže govore na Zemaljskom sudu na Rijeci što se vidi iz priloženog izvješća toga Suda od 6. listopada 1851. Z. 2106. Tu se navodi da je i odvjetnik Brelić rođeni Riječanin, te da taj jezik dobro zna jer na hrvatskom običava meritorno pisati odgovore na tužbe.

Pa ipak, ovi odvjetnici, koji svi znaju hrvatski jer im jet to materinski jezik, tvrde u svom utoku:

a) da samo mali broj ljudi razumije hrvatski na Rijeci,

b) da je nekadašnji banski povjerenik Bunjevac proglasom od 31. kolovoza 1848. obećao Riječanima da će moći rabiti talijanski jezik.

Odgovor na prvo sadržan je u mom gornjem prikazu jezičnih prilika na Rijeci. K tome, isti odvjetnici dobro znaju hrvatski. Njihova nesklonost tome jeziku neće biti ni posljedica tematskog studija. Bit će da je njihov materinski jezik ujedno i materinski jezik cijelog grada Rijeke.

Nadalje kratko primjećujem da ako je proglas Bunjevca uopće važan u jezičnom pitanju Rijeke, taj proglas ne može biti mjerilo previšnjoj carskoj riječi. U doba kada je Bunjevac govorio na Rijeci pravna njega bila je na Rijeci u rukama Općine, bila je ograničena na njezine granice. Kasnije je pravna njega prešla u nadležnost mjesne vlasti; osim toga, u nadležnost Okružnog suda Rijeka došli su krajevi napučeni čisto hrvatskim pučanstvom, a to su Gorski kotar i nekadašnja Bakarska općina. Tu ima 8.000 žitelja koji uz 11.800 Hrvata nekadašnje Riječke općine daju 19.800 Hrvata prema jedva 700 Talijana.

U naprijed navedenom utoku odvjetnici Rijeke traže da se podnesci i parnice odvijaju na hrvatskom ili talijanskom jeziku već prema tome na kojemu su započeti.

Taj zahtjev međutim ne vodi nimalo računa o jezičnim prilikama pučanstva, a još manje o previšnjoj odluci od 7. travnja 1850. On znatno proširuje granice povijesnog prava talijanskog kao uredovnog jezika, proširuje ih na čitavo područje nadležnosti Riječkog zemaljskog suda. Više će se vidjeti iz daljnjih razmatranja.

Iz moga gornjeg prikaza stanja stvari proizlazi da je Rijeka najvažnija točka istoimenog područja sudbene nadležnosti. Ako izuzmемо jednoga ili nekoliko bakarskih odvjetnika, na tome području sudbene nadležnosti odvjetnikâ ima samo na Rijeci. Ako neka parnica dođe pred sud mora je dakle pokrenuti neki riječki odvjetnik. No kako su oni svi, osim njih nekoliko, za talijanski jezik, oni će sve tužbe predati na talijanskom, pa će sud i presude morati donijeti na tome jeziku. To bi značilo da bi sudbeni jezik postao talijanski ne samo u nekadašnjoj Riječkoj općini, gdje je to dijelom i dosada tako bilo, nego i u Gorskom kotaru, u Kameralnom okrugu Vinodol, bivšoj Općini Bakar, jednom riječju u svoj Riječkoj županiji, što dosada nikad nije bilo tako. To je stvarna namjera toga zahtjeva, pa ti odvjetnici već danas visoku odredbu Vaše Ekselencije od 16. prosinca 1851. Z. 14951. izrabljuju samo u tome smislu. Navedni primjeri kažu da oni već danas i za stranke što ne žive na Rijeci predaju podneske sastavljene na talijanskom jeziku.

Ovakvo stanje stvari nepodnošljivo je jer otežava brzo odvijanje pravne njege što sam već istakao. Ovdje ću dodati da zahtjev riječkih odvjetnika zapravo znači prijedlog da odvjetnik sudu propisuje kojim će jezikom uredovati, što sud dovodi u sramno podložni položaj prema odvjetniku.

Sad se možemo i pitati zašto riječki odvjetnici, koji svi tako dobro znaju hrvatski, traže uvođenje talijanskog? Odgovor se nameće na temelju izloženoga - riječki odvjetnici žele sebi podvrgnuti cijelu Riječku županiju. Uvođenjem talijanskoga kao uredovnog jezika riječkih sudova oni žele onemogućiti rad ostalih hrvatskih odvjetnika na riječkim sudovima, jednom riječju - oni za sebe traže monopol. A zbog njihove sebičnosti valja žrtvovati narodni jezik tamošnjega pučanstva, previšnju odluku od 7. travnja 1850. pa čak i sudbeno načelo za dostojanstvom sudbene vlasti. To je razlog zašto ističu svoje navodno nepoznavanje hrvatskog jezika, to je razlog zašto pišu peticije, agitiraju i zaglupljuju mirne građane da bi pod krinkom ugroženih interesa trgovine, pa i uljudbe tražili opoziv previšnje carske riječi ili da bi je barem neutralizirali u jednoj županiji.

Kad takvo agitiranje uzbudi odnosnu političku vlast s druge strane, valja pokazati da postoji potreba da se takvoj raboti učini kraj primjerenim zakonom o odvjetništvu.

Sad prelazim na razmatranje peticije koju su isti odvjetnici, istog 20. rujna 1851, iz nekih instancija Rijeke uputili neposredno Njegovom Carsko-Kraljevskom Veličanstvu u istoj namjeri.

Usput primjećujem da su ispitivanja pokazala da ova peticija ne odražava državne grada Rijeke, već samo agitaciju tih odvjetnika, pa smatram da se zbog toga, a i zbog razdražljivog tona kojim je napisana njome moram pobliže pozabaviti.

U toj peticiji tvrdi se između ostaloga:

a) da je Bunjevac obećao Rijeci zadržavanje talijanskog jezika,

b) da se na Rijeci doduše govori hrvatski, ali da je to iskvareno narječje. Jezik trgovine da je talijanski, a tim jezikom govore svi slojevi grada,

c) da bi uvođenje hrvatskoga jezika u škole i sudove uništilo riječku trgovinu.

Prvi od ovih razloga već sam razmotrio.

Što se pak tiče drugog on samo potvrđuje da svi rođeni Riječani bez iznimke govore i razumiju hrvatski, uopće da je hrvatski opći narodni jezik Rijeke. Tvrdnja da je hrvatsko narječje Rijeke iskvareno neodrživa je s obzirom na zemljopisni položaj toga grada. Već naprijed sam istakao da najbliža okolica Rijeke, pa čak i njezin nekadašnji pomoerium, a to će reći *Districtus fluminensis* govori lijepim, čistim narječjem koje je k tome vrlo blisko hrvatskom književnom jeziku. Kako se ovo lijepo narječje već poslije male udaljenosti može pretvoriti u iskvareni dijalekat, nije jasno. Hrvatsko narječje Rijeke mnogo je potpunije nego vrlo iskvareno narječje Mletaka s toliko stranih primjesa. Baš u zadnje doba smo vidjeli s kojom lakoćom se odvjetnici i suci na Rijeci, ako su tamo rođeni, služe hrvatskim jezikom u poslovanju, sve ako dotada nikad nisu tim jezikom službeno pisali i koliko im je to jednostavnije nego pisati talijanski. Tvrdnja da svi slojevi riječkog pučanstva govore talijanski očigledno je pretjerana. Među domaćim svijetom velika je većina onih koji mletački razumiju malo ili ništa. No među domaćima nema ni jednog jedinog koji ne bi govorio hrvatski kao materinski jezik.

Strahovanja izrečena u trećoj točki, da će uvođenje hrvatskog jezika u škole i sudove uništiti riječku trgovinu neosnovana su i nepraktična. Nema u povijesti primjera da je jezik neke škole ili suda uništio trgovinu nekoga kraja. Što se tiče škole briga visoke Vlade Njegova Veličanstva u svakom je smislu pravedna i sveobuhvatna. Ona neće ispustiti iz vida ulogu talijanskog jezika na našoj obali, neće ni zaboraviti da je taj jezik u većem poslovnom životu ujedno vrlo važan, koristan i potrebit. No javno mnijenje Rijeke toga se i ne boji jer oni poznaju mjesne prilike i potrebe svoga grada, a općinski savjet već je uočio potrebu uvođenja domaćeg hrvatskog jezika u škole, pa je to i predložio.

Pribojavanja da će razlika sudbenog i trgovačkog jezika djelovati loše na trgovinu nisu opravdana. Mislim da će biti upravo obratno, pa želim razmotriti odnose trgovačkog i sudbenog jezika.

Pravda ne postoji u prvome redu zbog trgovine, već baš zbog naroda.

Iz toga slijedi da se sudbeni jezik prije svega mora ravnati prema narodnom jeziku. Kad se tako zadovoljio konstantni faktor države, može se misliti na saobraćanje sa strancima ukoliko ovi ne znaju sudbeni jezik i na to koliko se njima tu može izići u susret. Drugi dio ovoga načela jasan je politički onoliko koliko je prvi pravedan i neophodan.

Ako izuzmемо poželjno izlaženje u susret trgovačkom jeziku kod izbora sudbenog jezika, nemoguće je po mome mišljenju naći primjer gdje se sudbeni jezik ravna po jeziku trgovine u najmanjoj mjeri. Prema tome nije neophodno nego tek poželjno da se kod izbora sudbenog jezika vodi računa o trgovini, ako ona ne zna narodni jezik. Isto tako je jasno da je trgovina u izboru svoga jezika potpuno nezavisna od sudova, te da jezik ovih posljednjih ne utječe na uspjeh trgovine.

K svemu ovome prilažem i odnosno stručno mišljenje privremenog zamjenika generalnog punomoćnika Mažuranića u kojemu se on s nekim modifikacijama pridružuje naprijed priloženim mišljenjima Riječkog zemaljskog suda i sažimam slijedeća načela za konačnu regulaciju pitanja sudbenog jezika na području nadležnosti Zemaljskog suda Rijeka:

I. Narodni jezik toga područja sudbene nadležnosti je hrvatski jezik. Ovo načelo temelji se na previšnjoj carskoj odredbi od 7. travnja 1850. i na tamošnjim jezičnim prilikama, na pravednosti i svrsi pravne njege.

II. Trgovina toga kraja, ako ne zna domaći jezik. Ovo načelo temelji se na obziru prema trgovini. Stranci koji ne znaju jezik zemlje smjeti će, ako stoje pred sudom, tražiti pravdu na talijanskom jeziku poznatom u trgovini, pa će se i presuda donijeti na tome jeziku.

III. Korespondencija tamošnjih sudova s drugim sudovima Austrijske Države. Ovo načelo također se temelji na previšnjoj carskoj odluci od 7. travnja 1850. kao i na svrhovitosti takove korespondencije.

S primjenom ovih načela u smislu ostvarenja previšnje carske odluke od 7. travnja 1850. na području sudbene nadležnosti Riječkog zemaljskog suda, mislim da Vašoj Ekscelenciji moram podnijeti i slijedeće prijedloge:

Par. 1. Opći službeni i sudbeni jezik Zemaljskog i Okružno-kolegijalnog suda na Rijeci, kao i svih okružnih sudova na području sudbene nadležnosti ovoga Suda je na temelju previšnje odluke od 7. travnja 1850. isti kao i uredovni javni jezik cijele Kraljevine Hrvatske i Slavonije, a to je hrvatski jezik. Prema tome, sve službene funkcije tih sudova prema unutra i prema vani, svo poslovanje, odvijat će se na hrvatskom jeziku. Čak i privatni podnesci, tužbe i utoci, te molbe podnositi će stranke ovoj sudbenoj vlasti na tome jeziku.

Par. 2. Na Zemaljskom i Okružno-kolegijalnom sudu Rijeka, kao i na okružnim sudovima Rijeka, Bakar i Crikvenica važe slijedeće iznimke:

a) Ako stranka koja ne spada ni u koju općinu Kraljevine Hrvatske i Slavonije u trgovinsko-mjениčnim ili pomorsko-pravnim stvarima bilo sa ili bez posredovanja odvjetnika stane pred Zemaljski sud na Rijeci zastupana od odvjetnika za sebe ili kao punomoćnik, slobodno joj je da svoja prava ostvaruje na talijanskom jeziku. U tome slučaju domaća stranka mora odgovarati na ovakve podneske i parničke spise, a i predmetni sud mora službeno prevesti za stranu stranku te spise.

b) Isto tako će se na zahtjev zapovjednika i kapetana brodova pred Zemaljskim sudom na Rijeci ili pred okružnim sudovima u Bakru, Rijeci i Crikvenici osim u spornim predmetima izdavati službene potvrde na talijanskom jeziku, a oni će ih čuvati kao brodske papire, zapisnike i sl.

Par. 3. Za sve sudove u području nadležnosti Riječkog zemaljskog suda važe slijedeće iznimke:

a) Ako se presuda ima izvršiti u kraju izvan Kraljevine Hrvatske i Slavonije i ukoliko se u tome smislu pozove na odnosnu sudbenost, presudu valja prevesti na jezik koji će biti razumljiv tome sudu, a i zahtjev suda koji postupa sastavit će se na tome jeziku.

b) Tome načelu prilagodit će se i ostala korespondencija s nehrvatskim vlastima koja iz toga proistoče.

Par. 4. Ova odredba stupa na snagu 1. lipnja 1852.

Još jednom razmatram ove odredbe.

Već smo vidjeli da je u području nadležnosti Zemaljskog suda na Rijeci narodni jezik hrvatski, te da svi domaći poslovni ljudi, naobraženi ili neobražovani, taj jezik govore kao materinski.

Odredba gornjeg par. 1. je prema tome po sebi jasna i prirodna. Jer prirodno je:

a) da Hrvati na svojim sudovima mogu govoriti hrvatski (podnesci, tužbe, parnični spisi itd.),

b) da i sudovi Hrvatima govore hrvatski (rješenja, uviđaji itd.),

c) i napokon, da ovi sudovi, ako prema vani ionako već posluju na hrvatskom posluju na tome jeziku i prema unutra (vođenje evidencije, ekspedita, arhiva, pisarne, referata, zapisnici na sjednicama itd.).

S obzirom da trgovina ima udjela na tim sudbenim funkcijama, par. 2. sadrži i odgovarajuće iznimke.

Što se tiče odredbi ovoga paragrafa valja primijetiti da tu nema iznimke za domaće poslovne ljude koji svi znaju dobro i bez iznimke hrvatski. Dogodi li se međutim da se pred sudom nađe strani poslovni čovjek u trgovinskoj stvari za to postoji odredba par. 2. a) prema kojoj se on nesmetano tijekom čitave parnice može služiti talijanskim jezikom, a može tražiti i presudu na tome jeziku.

S obzirom da u takvom slučaju domaći čovjek mora odgovarati u podnescima na talijanskom desit će se da će netko morati uzeti odvjetnika onda kad ga inače ne bi uzeo, prosto s razloga što ne zna talijanski. To nam kaže da je u tome slučaju položaj stranca zapravo povlašten. Pa ipak, držim da ovaj povlašteni položaj stranih trgovaca i oštro odvajanje od domaćih valja održati da se s naših obala ne bi udaljilo strane trgovce, a i zato što se ne može s obzirom na tamošnji narodni jezik istodobno zadovoljiti narod i smisao previšnje odluke od 7. travnja 1850. u punoj mjeri. Jer ako se ne bi pravila razlika između domaćeg čovjeka i stranca, i ako bi se u trgovinsko-mjениčnim i pomorskim stvarima dopustio samo jedan jezik, onda bi, ako bi taj jezik bio talijanski, povrijedili načelo narodnog jezika i dosadašnjih običaja; ako bi pak taj jezik bio hrvatski bili bi neobazrivi prema strancima. Ako bismo išli srednjim putem i približno poštovali dosada uobičajenu praksu prema kojoj se govori talijanski u mje-nično-pomorskim i trgovinskim stvarima, dok dijelovi nekadašnje Zagrebačke županije baš u tim stvarima sude na hrvatskom, došli bismo u suprotnost ne samo prema narodnom jeziku i odnosnoj previšnjoj odluci, nego bismo područje jedne sudbene nadležnosti podijelili u dva jezična područja što bi imalo za posljedak nepredvidive teškoće i nerazmrsive komplikacije u praktičnoj pravnoj njezi.

Sve postaje jasno i jednostavno ako stvar rješavamo prema načelu položaja stranca. Domaći ljudi svi znaju i razumiju hrvatski, prema tome, za njih važi načelo narodnog jezika i previšnja odluka. Trgovina sa strancima zaslužuje obzire, a oni se i izražavaju iznimkom u par. 2. a). Dakako, ovim se ne mogu zadovoljiti svi obziri prema trgovini, ali se ipak lijepo zaobilazi opasni greben podjele jednoga područja sudbene nadležnosti na dva jezična područja.

Ti isti trgovinsko-politički obziri dali su mi podstreka da predložim i odredbu par. 2. b). Može se naime dogoditi da okružni sudovi na hrvatskoj obali u Rijeci, Bakru i Crikvenici dođu u položaj da stranim pomorcima budu morali ispostavljati potvrde kojima će se oni onda služiti u stranim lukama. Sama svrha takve isprave traži da se one izdaju u poznatijem talijanskom jeziku. To je druga točka kojom se izlazi u susret potrebama trgovine. S obzirom da okružni sudovi u unutrašnjosti Riječke županije ne mogu doći u takav položaj takva odredba bila bi za njih suvišna.

Par. 3. je treća i posljednja točka kojom se izlazi u susret potrebama trgovine i kredita u jezičnim pitanjima. Stranac, kojega par. 2. stavlja u položaj da pred hrvat-

skim sudom govori i prima podneske na talijanskom jeziku od tužbe do presude, nalazi u par. 3. odredbu da posredni sud koji će presudu što se provodi u stranoj zemlji izdati na talijanskom da bi mu time olakšao njezino provođenje u djelo.

Zemaljski sud na Rijeci, kao i okružni sudovi na Rijeci, Bakru i Crikvenici doći će bez daljnega često u položaj da će pisati talijanski što za sobom povlači upravnu mjeru prema kojoj će suci morati osim hrvatskog znati talijanski čitati, govoriti i pisati. To je mjera o kojoj se uostalom i do sada vodilo računa kod popunjenja radnih mjesta na tim sudovima.

Vaša Ekscelencija će iz ovoga blagoizvoljeti vidjeti da sam u punoj mjeri vodio računa o stranim trgovcima koji ne znaju hrvatskog i to uz cijenu zapostavljanja domaćih ljudi. Ne mogu ipak preporučiti da se zbog navodnih trgovačkih interesa Hrvatima pravda dijeli na talijanskom te da se ikako ispusti iz vida povijesna opravdanost i previšnja odluka od 7. travnja 1850. i da se to žrtvuje sebičnosti riječkih odvjetnika. Osim toga, već iz državnih razloga ne uviđam potrebu da se italizmu daje prednost nad hrvatskim elementom na hrvatskoj obali.

Ova rabota riječkih odvjetnika uznemirila je hrvatski puk u okolici Rijeke na koji visoka Vlada Njegova Veličanstva oduvijek gleda s povjerenjem. Kolik je strah naroda da će se na riječke sudove uvesti talijanski jezik pokazuju ovdje priloženi podnesci Riječkom okružnom sudu podložne općine Grobnik, pa općine Draga u nekadašnjoj općini Bakar, općine Kukuljanovo koja spada Kameralnom okrugu Vinodol, općina Fužine i Zlobin u Gorskom kotaru. Svi ovi podnesci traže da se ne uvede talijanski u sudove i pozivajući se na previšnju carsku riječ traže konačno uvođenje hrvatskog jezika u tamošnje sudove ističući u isti mah da se njih ne smije podložiti vlasti i utjecaju talijanskog jezika jer bi to bilo suprotno povijesti.

Pozivom na ovo, kao i na naprijed navedene teškoće koje su izazvali odvjetnici moram primijetiti u vezi s gornjim paragrafom da konačna i definitivna regulacija toga jezičnog pitanja mora biti vrlo brza da bi se suzbio duh oporbe na riječkim sudovima izazvan agitacijom tih ljudi i umirila strahovanja tamošnjeg pučanstva.

Preporučam dobronamjernosti Vaše Ekscelencije ovo stručno mišljenje svestrano prilagođeno mjesnim, trgovačkim i jezičnim prilikama toga kraja i molim Vašu Ekscelenciju da se na ovome izvješću uvjeri još i u neophodnost zakona o odvjetništvu kojim će se spriječiti rabota riječkih odvjetnika.

Neka se Vaša Ekscelencija udostoji primiti izraze mog neograničenog štovanja.

Zagreb, 26. travnja 1852.

Jelačić, v. r., ban

SUMMARY

»THE EXPERT OPINION« BY THE CROATIAN VICE-ROY JOSIP JELAČIĆ
SENT TO THE AUSTRIAN MINISTER OF JUSTICE (1852) ON THE
OFFICIAL LANGUAGE TO BE USED IN THE COURTS OF RIJEKA

Ivan Pederin

After reorganization of courts within the Kingdom of Croatia and Slavonia (1850) the question of the official language to be used in the courts of Rijeka (Rijeka, Bakar, Vinodol) became a matter at issue. Prompted by certain ambiguities about this question and a petition by 11 solicitors of Rijeka requesting that Italian should be officially used in court proceedings, Josip Jelačić, the Croatian Vice-Roy and since 1848 also a governor of Rijeka and Dalmatia, sent in 1852 his »Expert Opinion« to the Austrian Minister of Justice in which he presented his arguments in favour of Croatian as a language to be officially used by the courts of Rijeka. In this letter he gives a rather detailed account of the state and powers of the courts of Rijeka and their history and describes the ethnic structure of the area, its prevailing language and local economic conditions.

His main arguments are corroborated by ethnic and linguistic considerations as well as the Emperor's decision of April 7, 1850, according to which each nationality within the Empire was entitled to use its own language in courts. All inhabitants of Rijeka, he argues, speak Croatian as their mother tongue, whilst Italian is spoken only by the educated sections of the community and merchants. Besides, Croatian is the only language spoken and understood by people living in the surrounding areas of the city of Rijeka. He suggests that Italian should be confined to law-suits involving commercial and maritime affairs.

The author also presents a Croatian translation of the original document written in German and kept at the Scientific Library of Zadar.

RIASSUNTO

IL »PARERE TECNICO« DI JOSIP JELAČIĆ SULLA LINGUA UFFICIALE
DEI TRIBUNALI FIUMANI INVIATO AL MINISTRO AUSTRIACO DELLA
GIUSTIZIA (1852)

Ivan Pederin

Dopo la riorganizzazione dei tribunali nel Regno di Croazia e Slavonia (1850) sorgono contestazioni sulla lingua ufficiale dei tribunali fiumani. Date la poca chiarezza sulla questione e data la petizione inoltrata da 11 avvocati fiumani in cui si chiede che la lingua ufficiale sia l'italiano, Josip Jelačić, bano e, dopo il 1848 governatore di Fiume e della Dalmazia, nel 1852 invia il presente »Parere tecnico« al ministro austriaco della giustizia, col quale dimostra perché nei tribunali fiumani la lingua ufficiale debba essere il croato. Nel suo esposto descrive esaurientemente la situazione organizzativa dei tribunali fiumani, le loro competenze e la loro storia, nonché la struttura etnica di Fiume e dintorni, lo stato della lingua e le condizioni economiche.

L'argomento fondamentale su cui si basa è la situazione etnica e la diffusione delle lingue nei territori di competenza dei tribunali fiumani (Fiume, Buccari, Vinodol), sorretto dal decreto imperiale del 7 aprile 1850 che consentiva a ciascun popolo dell'Impero di esercitare il diritto all'uso della propria lingua. Tutti gli abitanti di Fiume parlano il croato come lingua madre, l'italiano, invece, è parlato solo dai ceti colti, che non si occupano di commercio. Nei dintorni si parla e si comprende esclusivamente il croato. Per le necessità del commercio e della marineria si propone che l'italiano sia usato unicamente nelle cause commerciale-marittime.

L'autore riporta la versione croata del documento, condotta sull'originale tedesco custodito presso la Biblioteca scientifica di Zara.